

ОСНОВИ ВІКОВОЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

За загальною редакцією Т.В.Петровської

КИЇВ 2021

УДК 316.346.32:159.9(075)

ББК 60.550.325.14я73

П 30

Т.В.ПЕТРОВСЬКА, І.В. ТОЛКУНОВА, Г.В. ЖУКОВА, О.М. КУРДИБАХА,
Т.М. БУЛГАКОВА

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради факультету здоров'я, фізичного виховання та туризму
Національного університету фізичного виховання і спорту України
(протокол № 10 від 28.08.2020 р.)

Рецензенти:

Пророк Н.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.

Люріна Т. І. – кандидат педагогічних наук, професор, академік Академії педагогічних і соціальних наук, професор Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Федько В. В. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Лабораторії психології навчання ім. І. О. Синиці Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.

П 30 Основи вікової та гендерної психології: навчальний посібник \ {Петровська ТВ, Толкунова ІВ, Жукова ГВ, Курдибаха ОМ, Булгакова ТМ.}; за загальною редакцією Т.В. Петровської. - Київ: Видавець; Позднішев, 2021. 192 с.

ISBN 978-966-8830-79-2

Пропонований навчальний посібник допоможе систематизувати знання студентів із окремих напрямів вікової та гендерної психології, надати їм наукове тлумачення; розкрити основні питання вікової та гендерної психології, необхідні для становлення особистості фахівця, для забезпечення його теоретичними, практичними і професійно необхідними знаннями. Для студентів закладів вищої освіти, а також тим, хто цікавиться віковою психологією та гендерною проблематикою.

ISBN 978-966-8830-79-2

УДК 316.346.32:159.9(075)

ББК 60.550.325.14я73

© Т.В.Петровська, І.В.Толкунова,
Г.В.Жукова, О.М.Курдибаха,
Т.М.Булгакова, 2021.

© Видавець Позднішев, 2021

ЗМІСТ

Вступ	5
Тема 1. Теоретичні основи вікової психології	7
1.1. Поняття про предмет та об'єкт вікової психології	
1.2. Теорії розвитку особистості	
1.3. Періодизація вікового розвитку	
Тема 2. Особливості розвитку новонародженого та немовляти	15
2.1. Пренатальний розвиток	
2.2. Особливості розвитку новонародженого	
2.3. Психічний розвиток немовляти	
2.4. Рухова активність новонародженого та немовляти	
Тема 3. Особливості розвитку дитини у ранньому дитинстві	21
3.1. Психічний розвиток дитини в ранньому дитинстві	
3.2. Специфіка спілкування в ранньому віці	
3.3. Розвиток самосвідомості у віці від одного до трьох років	
3.4. Особливості фізичного розвитку дитини в ранньому віці	
Тема 4. Особливості розвитку у дошкільному віці	27
4.1. Психічний і особистісний розвиток дитини в дошкільному віці	
4.2. Рольова гра	
4.3. Підготовка до школи старшого дошкільника	
4.4. Фізичне виховання дитини дошкільного віку	
Тема 5. Психологія молодшого школяра	35
5.1. Загальна характеристика розвитку молодшого школяра	
5.2. Розвиток самосвідомості учня молодших класів	
5.3. Особливості розвитку моральності	
5.4. Розвиток спонукальної сфери молодшого школяра	
5.5. Особливості пізнавальної сфери особистості молодшого шкільного віку	
5.6. Особливості фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку	
Тема 6. Психологія підлітка	43
6.1. Загальна характеристика психічного й особистісного розвитку підлітка	
6.2. Провідна діяльність підлітка	
6.3. Психологічні новоутворення підліткового віку	
6.4. Девіації особистості у підлітковому віці	
6.5. Заняття фізичною культурою і спортом підлітків	
Тема 7. Психологія ранньої і зрілої юності	53
7.1. Загальні особливості ранньої юності	
7.2. Розвиток самосвідомості у ранній юності	
7.3. Соціально-психологічна готовність випускника школи до самостійного життя	
7.4. Загальні особливості зрілої юності	
7.5. Особливості занять фізичною культурою і спортом юнаків	
Тема 8. Психологія дорослості	62
8.1. Дорослість як етап онтогенезу	
8.2. Загальна характеристика дорослості	
8.3. Проблема розвитку в дорослому віці	
8.4. Особливості фізичного виховання у дорослому віці	
Тема 9. Психологія старіння	68
9.1. Загальна характеристика старіння	
9.2. Розвиток родинних стосунків у старості	
9.3. Задоволеність життям у старості	
9.4. Особливості фізичної активності у похилому віці	

Тема 10. Теоретичні основи гендерної психології	77
10.1. Гендерна психологія як наука	
10.2. Предмет, об'єкт та завдання гендерної психології	
10.3. Історія розвитку гендерної психології	
10.4. Проблема статі та гендеру в психології	
Тема 11. Стать та гендер в психології	82
11.1. Поняття «статі» та «гендеру» в психології	
11.2. Гендерна система та її компоненти	
11.3. Психологічні теорії гендеру	
Тема 12. Гендерна соціалізація особистості	94
12.1. Поняття «гендерна соціалізація»	
12.2. Інститути гендерної соціалізації та їх механізми	
12.3. Роль інститутів у процесі гендерної соціалізації	
12.4. Механізми гендерної соціалізації	
Тема 13. Механізми засвоєння гендерної ролі	107
13.1. Поняття «гендерна роль»	
13.2. Триелементарна структура гендерної ролі (М. Корнев)	
13.3. Механізми засвоєння гендерних ролей	
Тема 14. Гендерна ідентичність особистості	119
14.1. Поняття «гендерна ідентичність»	
14.2. Структура гендерної ідентичності	
14.3. Розвиток гендерної ідентичності	
Тема 15. Маскулінність, фемінність, андрогінність в соціально-психологічному вимірі	125
15.1. Уявлення про маскулінність та фемінність	
15.2. Андрогінність та універсалізація гендерних ролей	
15.3. Сексуальна ідентичність	
Тема 16. Формування гендерних стереотипів	133
16.1. Зміст поняття «гендерні стереотипи» та процес їх формування	
16.2. Властивості та групи гендерних стереотипів	
16.3. Функції гендерних стереотипів	
Тема 17. Гендерні відмінності в інтелектуальних, мовленнєвих, емоційних сферах чоловіків та жінок	141
17.1. Порівняльна характеристика психофізіологічних особливостей чоловіків і жінок	
17.2. Гендерні відмінності в емоційно-вольовій сфері	
17.3. Відмінності інтелектуальної та мовленнєвої діяльності чоловіків і жінок	
Тема 18. Гендерні особливості міжособистісних стосунків	153
18.1. Гендерні відмінності в комунікативному процесі	
18.2. Особливості поведінки в міжособистісному спілкуванні	
18.3. Вимоги у виховному процесі до поведінки представників обох статей	
Тема 19. Гендерно-рольові конфлікти	161
19.1. Рольовий конфлікт, типи рольових конфліктів	
19.2. Сексизм, гендерна дискримінація	
19.3. Відмінності сексизму та гендерної дискримінації	
Тема 20. Гендерні особливості аспектів лідерства	168
20.1. Дослідження лідерства чоловіків та жінок	
20.2. Гендерні теорії лідерства	
20.3. Дослідження стилів лідерства та основні перешкоди для жінок у розвитку лідерства	
Рекомендована література	183

ВСТУП

Мета навчальної дисципліни «Основи вікової та гендерної психології» – формування визначених освітньо-професійною програмою загальних та фахових компетентностей, зокрема: уміння ставити та успішно вирішувати на достатньому професійному рівні науково-дослідницькі та практичні завдання як у процесі навчання, так і в ході роботи, узагальнювати досвід, застосовувати інноваційні підходи до дослідження вікових і гендерних особливостей перебігу психологічних процесів, залучених до різних видів рухової активності, враховуючи вплив стрес-факторів та інформаційного навантаження; здатність проводити дослідження на сучасному науковому рівні, визначати основні поняття та категорії наукової методології у віковій і гендерній психології та застосовувати їх у професійній діяльності фахівця з фізичної терапії, ерготерапії.

Завдання: озброїти студентів уміннями і навичками вивчення напрямів психології розвитку людини з подальшим поясненням змін їхньої внутрішньої психологічної суті з урахуванням основ навчання та виховання; навчити практичного застосування та кваліфікованого тлумачення психолого-педагогічного апарату вікової та гендерної психології для вдосконалення навчально-тренувальної роботи студентами закладів вищої освіти.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати: особливості психічного розвитку особистості в різні періоди життя та залежно від статі; застосування необхідних знань психолого-педагогічного забезпечення спортсмена відповідно до ситуації; вибір необхідних методів для психодіагностики конкретного психічного явища; оволодіння методами дослідження, обробки та трактування;

уміти: застосовувати в практичній діяльності наукові теорії вікової та гендерної психології; пояснювати сутність вікових та статевих можливостей розвитку особистості; здійснювати порівняльний аналіз психологічних особливостей різних вікових періодів та статевих особливостей розвитку

особистості в спортивній діяльності; визначати критерії оцінки норми та відхилень у формуванні особистості спортсмена; пояснювати особливості спілкування з дітьми різного віку та статі, шляхи втілення в практику теорії вікової та гендерної психології; застосовувати оптимальні методи та шляхи педагогічної взаємодії.

У межах курсу «Основи вікової та гендерної психології» передбачено як практичні заняття, так і виконання дослідницьких проєктів, проведення тренінгів тощо. Пропонований навчальний посібник сприятиме успішному засвоєнню курсу навчальної дисципліни «Основи вікової та гендерної психології», оволодінню студентами системою теоретичних і методологічних знань, умінню використовувати техніки дослідницької й практичної роботи, виробленню дискусійних навичок.

Посібник розраховано для використання студентами закладів вищої освіти. Він буде корисний усім, хто цікавиться віковою психологією та гендерною проблематикою.

ТЕМА 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ключові поняття: вікова психологія, теорії людського розвитку, періодизація розвитку.

- Поняття про предмет та об'єкт вікової психології.
- Теорії розвитку особистості.
- Періодизація вікового розвитку.

1. 1. Поняття про предмет та об'єкт вікової психології.

Вікова психологія – галузь психологічної науки, яка вивчає процеси розвитку особистості та її психічних функцій протягом всього життя.

Об'єктом вікової психології виступає здорова людина, яка змінюється і розвивається в онтогенезі. *Предметом* є дослідження вікових періодів розвитку, їхні причини, механізми переходу від одного періоду до іншого, загальні закономірності, тенденції, темп і спрямованість психічного розвитку в онтогенезі.

Вікова психологія тісно пов'язана із загальною психологією (дослідження психічних функцій, що дає можливість простежити їх виникнення і динаміку на різних вікових етапах); психологією особистості (мотивація, самооцінка, рівень домагань, ціннісні орієнтації, світогляд на різних вікових етапах); соціальною психологією (залежність розвитку і поведінки особистості від груп, до яких вона входить: родини, групи дитячого садка, класу, підліткової компанії); педагогічною психологією (вікова психологія розглядає цілеспрямований вплив дорослих на процес психічного розвитку з позиції дитини, педагогічна психологія – з позиції дорослого); диференціальною психологією (диференціальна психологія систематизує психологічні відмінності залежно від віку, вікова психологія аналізує можливі відхилення в кожному конкретному випадку).

1. 2. Теорії розвитку особистості.

Сукупність гіпотез та припущень про механізми психічного розвитку особистості становлять *основу теорій людського розвитку*. Існують різноманітні погляди на складну і багатогранну природу становлення індивіда.

Психоаналітична теорія особистості З. Фрейда базується на трьох складових структури психіки: «Воно», «Я» і «Над-Я», які перебувають у постійному взаємозв'язку один з одним. «Воно» (ід) – інстинктивна частина психіки, успадкований людиною біологічний досвід (тваринний), який насичений сексуальним потягом – «лібідо». «Я» (его) – свідомий сегмент психіки особистості, який є оцінкою власної індивідуальності в очах соціуму. «Над-Я» (супер-его) – та частина психіки, яка співвідноситься із нормами суспільства, мораллю, совістю. Як вважає З. Фрейд, «Над-Я» у чоловіків формується завдяки подоланню комплексу Едіпа, який полягає в сексуальному тяжінні хлопчика до матері, а у жінок, відповідно, через відкидання комплексу Електри, що виявляється у сексуальному потягу дівчинки до батька. Переживання дітей обох статей знаходяться у підсвідомій частині психіки і формують осередок збудження, який може проявитися у дорослому віці.

Психоаналіз З. Фрейда ґрунтується на двох базових гіпотезах.

1. Перше припущення ще називають доктриною психічного детермінізму, в основі якої знаходиться таке бачення будь-якого психічного явища – у всьому є своя причина. У фрейдизмі підтвердженням цього є сновидіння, які, якщо і здаються дивними і нереальними, але проростають із свідомого життя і є неусвідомленими імпульсами та бажаннями людини.

2. Друга базова гіпотеза психоаналізу полягає в неусвідомлених процесах, які беруть участь у формуванні мислення та поведінки і мають важливішу роль, ніж свідомі. Щоб виявити істинні мотивації і бажання людини, З. Фрейд застосував метод вільних асоціацій. Респондент міг говорити все, що спадало йому на думку, протягом двох хвилин, навіть

непристойні і неприємні для себе речі. Слова, які він вимовляв і були потягами неконтрольованого мислення, що вело до знаходження джерела психічних проблем.

Гуманістична теорія розвитку особистості пояснює сприйняття, розуміння й інтерпретацію людиною реальних подій свого життя (А. Маслоу, К. Роджерс). Образ «Я» складається в результаті успіхів або невдач особистості відповідно до її життєвого досвіду. Людина сама вибирає для себе сенс життя, розробляє перспективи власного розвитку. Основною її потребою є прагнення до самовдосконалення і самовираження.

А. Маслоу створив теорію потреб у рамках гуманістичного підходу розвитку особистості, яка розкриває механізми поведінки і діяльності людини і забезпечує її перехід від нижчих до вищих форм: 1-й рівень – фізіологічні потреби (голод, спрага, продовження роду тощо); 2-й рівень – потреби в безпеці (житло, одяг, захист тощо); 3-й рівень – прагнення бути у соціумі (любов, спілкування, приналежність); 4-й рівень – потреба в повазі і визнанні; 5-й рівень – потреба в самоактуалізації. Досягти цього рівня непросто, оскільки це означає розвинути внутрішню сутність і зберегти самоповагу на дуже високому рівні.

Біхевіористська теорія особистості розкриває сутність розвитку людини у повній залежності від її поведінки (Г. Айзенк, І. Павлов, Є. Торндайк, Дж. Уотсон). Основоположником цієї теорії був Дж. Уотсон, який заперечував дослідження людської психіки, а наголошував на інтерпретації лише поведінки індивіда. Психолог обґрунтовував свою теорію за трьома вродженими формами поведінки (реакцій) новонародженого: гнів – під час обмеження рухів чи інших дій дорослого; страх – при втраті опори або при різкому звуці; любов – прояв задоволення дитини. На його думку, на ці інстинктивні реакції згодом нашаровуються умовні рефлекси, які ускладнюють поведінку. Дитиною із усіх потенційних реакцій відбираються і закріплюються ті, які сприяють кращій адаптації до умов життя.

Когнітивна теорія розвитку особистості наголошує на вирішальному впливі на особливості поведінки людини інтелектуальних процесів (Дж. Келлі, Л. Колберг, Ж. Піаже). У своїх дослідженнях Дж. Келлі довів, що особистісні процеси психологічно спрямовані таким чином, щоб забезпечити людині максимальне передбачення подій.

Л. Колберг виділяє шість моральних стадій, які розкриваються у трьох основних рівнях. Умовою визначення стадії розвитку індивіда є оцінка його моральних суджень, рівні ж мають характеристику взаємовідносин людини і суспільних правил.

Преконвенційний (передморальний) рівень (до дев'яти років): перша стадія характеризується розумінням моральних установ суспільства, але неприйняттям їх; друга стадія передбачає дотримання правил тільки в тих ситуаціях, коли це здається цікавим.

Конвенційний (моральний) рівень (підлітки і юнаки): уміння характеризувати себе з точки зору вимог соціуму, виражати повагу і подяку – третя стадія; бажання погоджуватися і спиратися на загальнолюдські цінності – четверта стадія.

Постконвенційний рівень (дорослі): на п'ятій стадії забезпечується автономія моральних суджень, усвідомлення наявності різних думок і поглядів, які необхідно приймати і поважати, але немає обов'язковості їх дотримання; шоста стадія означає свідоме дотримання самостійно обраних етичних принципів.

Згідно з *теорією соціального научіння* А. Бандури, та картина буття, на базі якої ми діємо, є результатом нашого досвіду, отриманого від інших людей. Поведінка людини не лише залежить від її особистісних властивостей або умов середовища, а ще і є одним із факторів дитячого розвитку. Тобто, люди виконують певну дію не тільки на основі внутрішніх сил або зовнішніх поштовхів, а часто саме цей акт стає причиною зміни поведінки. Більше того, багато феноменів навчання засновані не на мотивації або підкріпленні, а на спостереженні за поведінкою інших.

1. 3. Періодизація вікового розвитку.

У віковій і гендерній психології часто використовують *періодизацію вікового розвитку Л. Виготського*:

- криза новонародженості (0–2 міс.), період немовляти (2 міс.–1 рік);
- криза 1-го року, раннє дитинство (1–3 роки);
- криза 3 років; дошкільний вік (3–7 років);
- криза 7 років; середній шкільний вік (7–13 років);
- криза 13 років; пубертатний період (13–17 років).

За *періодизацією Ж. Піаже*, на кожному рівні інтелектуального розвитку дитини досягається відносно стабільна рівновага поведінкових структур і схем сприйняття ситуації, яка згодом знову порушується:

1. Протягом періоду сенсомоторного інтелекту (0–2 роки) у дитини розвивається організація сенсорних (органи чуття), перцептивних (чуттєве сприйняття) і рухових дій у зовнішньому світі. Цей розвиток прямує від обмеженості вродженими рефlekсами до сенсомоторних дій у просторі існування.

2. Період репрезентативного інтелекту, тобто мислення за допомогою уявлень і конкретних операцій (2–11 років). У цьому періоді специфічним є образний початок за недостатньої вагомості словесного мислення, що є джерелом своєї дитячої логіки.

3. У період становлення і досягнення формальних операцій (11–15 років) дитина вивільняється від визначеної прив'язаності до об'єктів, які знаходяться у полі відчуття і сприймання, та набуває можливості мислити, як доросла людина.

В. Моргун звертається до багатовимірності розвитку особистості під час *періодизації зрілої людини*:

- перехід до юності (17–18 років) – особистісні перебудови;
- юність (18–23 роки) – скоріше молодість зрілості, ніж старість дитинства;

- молодість (24–30 років) – початковий період зрілості;
- перехід до розквіту (близько 30 років) – підготовленість особистості до життя і діяльності;
- розквіт (31–40 років) – середина життя – «золотий вік»;
- перехід до зрілості (близько 40 років) – вибух у середині життя;
- зрілість (40–55 років) – вершина життєвого шляху особистості;
- нормативна криза (50–55 років) – усвідомлення вікових перебудов;
- старість:
  - похилий вік (55–75 років);
  - старечий вік (75–90 років);
  - довгожителство (понад 90 років).

Сучасні літні люди освічені й енергійні, з високими запитами, прагненням до самоствердження, відзначаються активною участю в суспільному житті, високою творчою активністю.

Практична робота № 1

Кейс проблемних ситуацій

1. Дівчинка із третього класу почала навчатися в іншій школі. У попередній школі вона навчалася на відмінно, вчителі її хвалили. Наразі почали проявлятися суперечки із однокласниками, навіть у хлопчика із паралельного класу із бійкою відняла яблуко. Коли класні керівники цих класів намагалися виявити причину, вона сперечалася і не визнавала своєї вини. Проаналізуйте поведінку дитини за теорією морального розвитку Л. Колберга. Визначте рівень розвитку і знайдіть можливе вирішення проблеми.

2. Сергійку 12 з половиною років, навчається погано, зацікавлений тільки у смачній їжі. Батьки постійно на роботі, підліток виховується бабусею. Як, відповідно до теорії А. Маслоу, вирішити проблему хлопчика і

батьків? Чи буде вирішенням проблеми, якщо записати його до спортивного чи іншого гуртка, наприклад, відвідування кулінарних майстер-класів?

3. Сорокарічний тренер із боксу із двадцятирічним педагогічним стажем усвідомив, що не може далі тренувати дітей, бо усі знання і досвід передав своїм учням. Він вважає, що не володіє сучасними методиками і втратив мотивацію після того, як його вихованці перестали перемагати на змаганнях. Він втратив сенс життя і не знає, де у подальшому працювати. Знайдіть вирішення проблеми за періодизацією В. Моргуна.

Контрольні запитання

1. Що є об'єктом і предметом вікової психології?
2. У чому полягають спільні і відмінні аспекти психоаналітичної і біхевіористської теорій розвитку особистості?
3. Які характерні риси теорії соціального навчіння А. Бандури?
4. Які особливості вікових періодизацій Л. Виготського, Ж. Піаже, В. Моргуна?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначте основні принципи побудови теорій розвитку особистості.
2. Побудуйте і доведіть свою піраміду потреб, спираючись на дослідження А. Маслоу.
3. Складіть таблицю та визначте ознаки, вікові рамки кризи і новоутворення, які виникають після кризи.

Характеристика криз і новоутворень

Назва і вікові рамки	Ознаки	Новоутворення

Рекомендована література

1. Айзенк ГЮ. Структура личности; Исаков О, переводчик. Москва; КСП+; Ювента; 1999. 463 с.
2. Выготский ЛС. Проблема возраста. Собрание сочинений: В 6 т.; Т.4. Москва: Педагогика; 1984: 244–268.

3. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики; Татлыдаев АМ, переводчик. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ; 1997. 430 с.
4. Моргун ВФ, Ткачева НЮ. Проблема периодизации развития личности в психологии: учеб. пособие. Москва: Изд-во Москов. ун-та; 1981. 84 с.
5. Павлов ИП. К физиологии и патологии высшей нервной деятельности. Москва: Правда; 1949. 23 с.
6. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: пер. с фр. и англ.; Луков ВА, составитель. Москва: Педагогика-Пресс; 1994. 528 с.
7. Савчин М, Василенко Л. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид. перероб., допов. Київ: ВЦ «Академія»; 2017. 368 с.
8. Сидоренко ОБ. Практикум з вікової та педагогічної психології: навч. посіб. для студ. подвійних спеціальностей з психологією. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова; 2018. 262 с.
9. Уотсон ДБ. Психологический уход за ребенком: пер. с англ. Москва: Работник просвещения; 1929. 95 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ; Барышникова ГВ, переводчик. Санкт-Петербург: Алетейя; 1999. Кн. 1, лекции 1–15. 278 с.
11. Шаповаленко ИВ. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва: Гардарики; 2005. 349 с.
12. Bandura A. Social learning theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall; 1977. 46 p.
13. Kelly GA. The psychology of personal constructs. A theory of personality. London: Routledge; 1955.
14. Kohlberg L, Hersh RH. Moral development: A review of the theory. Theory into Practice. 1977; 16 (2): 53–59.
15. Rogers C. On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy. Boston; 1961. 251 p.
16. Thorndike EL. Human nature and the social order. New York: Macmillan; 1940. 67 p.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НОВОНАРОДЖЕНОГО ТА НЕМОВЛЯТИ

Ключові поняття: розвиток, пренатальний розвиток, постнатальний розвиток, комплекс поживлення, сенсомоторна координація.

- Пренатальний розвиток.
- Особливості розвитку новонародженого.
- Психічний розвиток немовляти.
- Рухова активність новонародженого та немовляти.

2. 1. Пренатальний розвиток.

Онтогенез або розвиток організму, поділяється на два етапи: *пренатальний* (внутрішньоутробний) та *постнатальний* (після народження). Пренатальний етап починається від зачаття, закінчується із народженням дитини; постнатальний – це період життя людини.

Пренатальний етап поділяється на передзародкову, зародкову і плодову стадії і продовжується приблизно 40 тижнів (266 днів).

- Передзародкова (термінальна) стадія триває два тижні після запліднення яйцеклітини до переміщення зиготи в матку та прикріплення до її стінки.

- Зародкова (ембріональна) стадія продовжується перші два місяці внутрішньоутробного розвитку, коли відбувається анатомічне та фізіологічне формування тканин та органів. На цій стадії індивідуальний розвиток організму характеризується інтенсивним диференціюванням і формуванням функціональних систем, довжина зародка у межах 2–3 мм. Від п'ятого до восьмого тижня вагітності закінчується ембріональний етап пренатального розвитку. Протягом цього часу ембріон виростає приблизно до 30 мм і починає нагадувати людину. Крихітне тільце має уже зачатки усіх майбутніх органів. З цього моменту ембріон стає плодом.

• Стадія плода (фетальна) охоплює із другого по дев'ятий місяці внутрішньоутробного життя. З настанням цієї стадії починається розвиток функцій та систем, які забезпечать виживання після народження. Але здатність до виживання плід матиме тільки з сьомого місяця. Тому з цього часу його уже можна назвати дитиною.

2. 2. Особливості розвитку новонародженого.

Під час народження у відповідь на сильне емоційне напруження в організмі дитини відбувається викид гормонів стресу – адреналіну і норадреналіну. Вважається, що переходом від пренатального до постнатального періодів розвитку дитини є *криза новонародженості*, яка характеризується змінами нервової системи.

Адаптуватися до незнайомого середовища дитині допомагають безумовні рефлекси, які є спадково закріпленими механізмами. Рефлекси забезпечують дії кровоносної і дихальної систем. Смоктальний, ковтальний, хапальний, спинальний (регулюється спинним мозком, за допомогою якого можна приймати різні пози) рефлекси також забезпечують нормальну життєдіяльність новонародженої дитини. Іще однією групою безумовних рефлексів є ті, які спрямовані на захист дитячого організму від зовнішніх впливів: яскравого світла, холоду, спеки та інших подразників. Також неонатологи виокремлюють тимчасові безумовні рефлекси, наприклад, рефлекс затримки дихання, необхідний для просування родовими шляхами матері.

У новонародженої дитини тільки починає розвиватися психічне життя. Перший крик є переходом до нової форми дихання. У новонародженого спостерігаються вроджені інстинктивні форми поведінки, які спрямовані на забезпечення органічних потреб (кисень, вода, їжа тощо). Ці потреби не можуть називатися психічним розвитком або появою людських форм поведінки. Дитина у період новонародженості (0–2 місяці) повністю залежить від оточуючих, у неї немає усталеної форми поведінки. Хоча саме у цей час починають з'являтися радикальні зміни умов життя, які

опосередковані соціально. Психологічна єдність із матір'ю наразі ініціюється тільки дорослою людиною.

Основною особливістю новонародженої дитини є неосяжні можливості опанування незнайомого досвіду, форм поведінки, притаманні людині. Актуальною є потреба отримання нових вражень, яка розвивається залежно від готовності органів чуття їх сприймати. Зір реагує тільки на близьке світло, слух – тільки на сильний звук, які швидко удосконалюються протягом перших місяців. Зорові і слухові реакції викликають короткочасну перерву в імпульсивних рухах ручок, ніжок і голівки, припиняється плач. Зір і слух розвиваються швидше, аніж рухи. Дозріває нервова система дитини, збільшується вага головного мозку, нервові волокна покриваються захисними мієліновими оболонками.

На першому місяці життя переважають негативні емоційні реакції, що свідчать про переживання дискомфорту. Вони проявляються у вигляді крику і плачу. Емоції в цей час виконують функцію оцінки, спонукання і регуляції поведінки дитини. Посередині періоду новонародженості починають з'являтися прояв позитивної емоції у вигляді посмішки, розвиток спілкування дитини. Це свідчить, що новонароджений виробляє особливу емоційно-рухову реакцію, звернену до дорослого, – *комплекс пожвавлення*. Він є першим актом поведінки, яка притаманна дорослим людям, новоутворенням, що вказує на перехід до вікового періоду немовляти.

2. 3. Психічний розвиток немовляти.

Діти від двох місяців до року своєю поведінкою чітко показують, що вони хочуть бачити і чути тільки знайомих людей. Немовля починає уважно слухати, виявляти інтерес до іншої людини. У нього можна спостерігати базові, універсальні вирази обличчя, які відображають їхні *емоції*, – інтерес, радість, здивування, огида, гнів, страх. Спілкування із дорослими має позитивно-емоційний характер, предметом якого для дитини є дорослий. Першими голосовими реакціями дитини є гудіння, белькотіння, гукання.

У немовляти зростає потреба у взаємодії з дорослими, в оволодінні предметними діями. До трьох-чотирьох місяців дитина в змозі зберігати образ сприйнятого предмета не більше 1 с. Надалі час збереження образу у пам'яті збільшується, дитина упізнає обличчя і голос матері у будь-який час. У дитини у пам'яті відкладається тільки свій минулий досвід. Віднесеність відчуттів і образів до предметів навколишньої дійсності виникає до початку раннього віку, дитина виділяє предмети в зоровому полі, має про них уявлення не тільки у цілому, але і по окремих частинах.

У цей період інтенсивно розвиваються сенсорні механізми: стеження, кругові рухи, зосередження. Сприйняття немовляти починає виражатися у цілісному відображенні предметів і явищ, здатності отримувати багато наочних, звукових, тактильних і смакових вражень.

2. 4. Рухова активність новонародженого та немовляти.

Дитина із народження до року інтенсивно росте. Зріст малюка збільшується приблизно в 1,5 рази, а вага – майже в два рази. Дитина починає більш інтенсивно й успішно рухатися, і, отже, отримує великі можливості пізнання навколишнього світу. Для її пізнавального розвитку найбільш важливе значення має розвиток сприйняття і тонких ручних рухів. Велика імпульсивна активність рук дитини спостерігається вже в перші тижні її життя – розмахування, хапання, рухи кисті.

Узгоджені дії рук і очей починають з'являтися досить рано – задовго до того моменту, коли виникає *чітка сенсомоторна координація*. Дитина предовсім випадково хапає предмети, які опинилися під рукою, і це відмічається вже на другому-третьому місяці життя. Рухи рук немовляти, спрямовані до предмета, обмацування його, з'являються приблизно на четвертому місяці життя. Від чотирьох до восьми місяців система скоординованих зорово-моторних рухів ускладнюється – у ній виділяється фаза попереднього стеження за об'єктом. У п'ять–шість місяців дитина вже може схопити предмет, який планує, що вимагає складних зорово-рухових

координацій. У другому півріччі рухи рук і відповідні дії інтенсивно розвиваються.

Практична робота № 2

Кейс проблемних ситуацій

1. Дівчинка 10 місяців мовчазна, пасивна, не реагує на позитивні емоції з боку батьків. Які дії дорослих могли спровокувати таку поведінку дитини?

2. Дитині вісім місяців, протягом трьох місяців у денний час із нею знаходиться тільки няня, навіть на вихідних. Коли батьки хочуть узяти дитину на руки, вона плаче і тягнеться до няні. Внаслідок чого відбулися негативні зміни у взаємовідносинах дитини і батьків?

3. Батьки із народження до року спілкувалися із донькою, використовуючи зменшувально-пестливі слова, наприклад «рученька, ніженька, пальчикек, щічечки тощо». Чи правильно формується у дитини пасивне мовлення?

Контрольні запитання

1. Чим відрізняються пренатальний і постнатальний періоди онтогенезу?

2. Які безумовні рефлекси є у новонародженої дитини?

3. Які емоційні реакції виявляються у новонародженого і немовляти?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначте, як правильно сприяти розвитку мовлення немовляти.

2. Назвіть можливі відхилення від норми у руховій діяльності немовляти.

3. Назвіть ознаки можливої вікової кризи цього періоду.

Рекомендована література

1. Александров ЮВ. Психологія розвитку: навч. посіб. Харків : ФОП Панов АМ; 2015. 336 с.

2. Бауэр Т. Психическое развитие младенца : научное издание ; пер. с англ. Москва: Прогресс; 1979. 319 с.

3. Болтівець С, Гончар О, Уралова Л. Свідомість новонароджених і немовлят: від задатків до показників розвитку. Психологія і суспільство. 2018; 3, 4: 90–102.

4. Дуткевич ТВ. Психологія дитяча: навч. посіб. для студ. ВНЗ спец. «Дошкільна освіта»; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2-ге вид., стер. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; 2016. 347 с.

5. Лисина М. Влияние общения со взрослыми на психическое здоровье ребенка. Дошкольное воспитание. 1982; 8: 43–47.

6. Неонатологія: національний підручник: у 2 т. Шунько ЄЄ, редактор. Київ, 2015; Т. 2. 640 с.

7. Олейник НО. Вікова психологія (з практикумом): лабораторний практикум. Херсон: Видавничий дім «Гельветика»; 2018. 76 с.

8. Павелків РВ. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор; 2015. 469 с.

9. Психологія дитяча: зб. тестів з курсу для студ. денної та заочної форми навчання напряму підготовки 6.010101 «Дошкільна освіта»; Іванова ВВ, укладач. Мукачево: МДУ; 2017. 48 с.

10. Сергєєнкова ОП, Столярчук ОА, Коханова ОП, Пасєка ОВ. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури; 2012. 376 с.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ У РАННЬОМУ ДИТИНСТВІ

Ключові поняття: предметно-маніпулятивні дії, спілкування, первинна самооцінка.

- Психічний розвиток дитини в ранньому дитинстві.
- Специфіка спілкування в ранньому віці.
- Розвиток самосвідомості у віці від одного до трьох років.
- Особливості фізичного розвитку дитини в ранньому віці.

3. 1. Психічний розвиток дитини в ранньому дитинстві.

У дитини у віці від одного до трьох років *емоції* продовжують відігравати значну роль у забезпеченні психічного розвитку. Дитина ще не вміє управляти ними, стримувати небажані прояви, тому вся її активність забарвлена позитивними чи негативними переживаннями. Дорослий управляє емоційним життям дитини: коли вона засмучена, він підбадьорює, переключає на іншу діяльність. Втома, дратівливість, занадто бурхливі вияви емоцій свідчать про перезбудження нервової системи, потребу у відпочинку. Факторами розвитку емоційної сфери у цьому віці є тип вищої нервової діяльності, ставлення дорослих до дитини, стиль сімейного виховання, спілкування з однолітками, поява нових видів діяльності, розширення явищ з емоційним відгуком.

Оволодіння *предметно-маніпулятивними діями* робить цей вид діяльності джерелом різноманітних переживань дитини. Вона радіє, коли виконання дій вдається, засмучується, якщо предметна дія невдала. Виникають уподобання іграшок, з якими дитина особливо часто й довго грається. Із незнайомими предметами вона діє звичними способами, надалі виявляє, для чого слугує цей новий предмет. Розвиваються співвідносні дії, які вимагають урахування якостей предметів. Також мають місце знаряддеві дії, тобто ті, які використовуються для впливу на інші предмети.

Оволодіння предметними діями створює сприятливі умови для запам'ятовування різноманітних рухів і дій. *Пам'ять* бере участь у всіх видах пізнання дитини раннього віку і є основною психічною функцією. Вона повністю мимовільна, дитина не може згадати складних дій. На пам'ять впливає усе розмаїття змін у природному, соціальному і предметному середовищах. Дитина знаходиться на початку розвитку людської пам'яті, у неї виникає свідомість, вона починає порівнювати себе і свої дії із дорослим.

Тільки на початку раннього дитинства у дитини з'являються ознаки *мислення* – розуміння зв'язку між предметами. Наочно-дієве мислення має складну психологічну структуру і поділяється на вирішення пізнавальних і практичних завдань. Розвиток мислення та пізнавальна активність виражаються не тільки в ефективності опанування практичними завданнями, а й у високому рівні зацікавленості, у позитивних емоціях, які дитина відчуває під час дослідницької діяльності.

Ближче до трьох років у маляти з'являється усвідомлення свого «Я», бажання бути незалежним і самостійним, спроба змінити оточуючий світ, виникнення нового типу ставлення до дорослих. Межею між раннім і дошкільним дитинством може бути криза, яка розкривається у таких ознаках: негативізм, упертість, норовливість, свавільність, протест-бунт, знецінювання.

3. 2. Специфіка спілкування в ранньому віці.

Розвиток *мовлення* у ранньому дитинстві забезпечує краще розуміння мови дорослих та формує активну мовленнєву діяльність дитини. Дитина спочатку розуміє ситуацію, реагує на багаторазово повторені слова, потім вчиться співвідносити слова і дії, надалі зможе виконувати нескладні правила. Підпорядкування дій дедалі стає впевненішим, дитині легше розпочати дію, ніж закінчити. У ранньому дитинстві вона засвоює більше слів, але використовувати їх не намагається.

Дитина дуже швидко опановує мову завдяки психологічній включеності у спілкування з дорослими. Вона уважно слухає розмови

дорослих, може раптово включитися у контекст дорослого спілкування зі своїм емоційним аналізом почутого, коментуючи чи ставлячи запитання. Спілкування полягає в постійному зверненні дитини за допомогою до дорослого, вона відкриває для себе, що може випробовувати свою волю у спілкуванні зі своїми близькими, з дорослими й однолітками. Діти починають цікавитися один одним: вони спостерігають один за одним, обмінюються іграшками, намагаються демонструвати свої досягнення і навіть змагатися.

3. 3. Розвиток самосвідомості у віці від одного до трьох років.

Від року до трьох років зароджується самосвідомість. Приблизно у два роки дитина починає впізнавати себе в дзеркалі, що є найпростішою формою самосвідомості. Новий етап у розвитку самосвідомості починається, коли дитина називає себе на ім'я в третій особі. До трьох років у неї з'являється *первинна самооцінка* – усвідомлення не тільки свого «я», а й того, що «я – хороший». Вимовляючи «я сам», дитина прагне діяти в цьому світі, змінюючи його. Виникає новий тип ставлення дитини до дорослого. Вона починає порівнювати себе з дорослим і користуватися тими самими правами, бажає бути самостійною та незалежною.

У цей період зростає активність дитини, що вимагає від близьких своєчасної перебудови. Якщо нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не заохочується, самостійність постійно обмежується, виникають кризові явища. Вони виражаються у впертості, негативізмі дитини, підвищеній тенденції до самостійності, яка часто неадекватна можливостям дитини і викликає додаткові конфлікти з дорослими. У деяких дітей конфлікти з батьками стають регулярними, у цих випадках можна говорити про протест-бунт.

Умовами розвитку самосвідомості у ранньому дитинстві є ускладнення предметної діяльності дитини, яка починає відокремлювати окремі її елементи (мету, результат, процес, виконавця); набуття спільного з дорослим досвіду виконання предметної діяльності, яка приводить до появи прагнення

дитини до відособлення і самостійності; постійне спілкування з дорослим, яке дещо відстає від розвитку самосвідомості дитини.

3. 4. Особливості фізичного розвитку дитини в ранньому віці.

Фізичний розвиток дітей раннього віку базується на повсякчасному їх здоров'язбереженні, куди входять загартування, розвиток рухів, координація, виконання рухів за словесною інструкцією, орієнтація в просторі. До трьох років інтенсифікується швидкість росту м'язів, вони уже можуть переходити від скорочення до розслаблення, тобто швидко чергувати різні рухові дії. Дитина оволодіває *координацією* і точністю рухів пальців – ловіння та кидання м'яча, прокочування кульок тощо. У фізичному вихованні дітей цієї вікової групи відбувається поступовий перехід від індивідуальних занять до групових.

Дорослі повинні створювати умови, які сприяють розвитку оптимальної рухової активності, бадьорого стану, формуванню культурно-гігієнічних навичок та самостійності. Потрібно враховувати, що кожна дитина має свій темп фізичного розвитку залежно від індивідуальних можливостей.

Практична робота № 3

Кейс проблемних ситуацій

1. У родині двоє дітей – дівчинці 2 роки 11 місяців, хлопчику 1 рік і 5 місяців. Батьки почали помічати, що дівчинка постійно скаржиться на те, що її братик б'ється, забирає іграшки тощо. Охарактеризуйте поведінку дівчинки і дайте пораду батькам для виправлення цієї ситуації.

2. Хлопчик 2,5 року не бажає гратися з однолітками у дитячому садку. Він контактує лише з дітьми меншого віку під час прогулянок із мамою. Чи указує це на те, що дитина не відповідає нормам розвитку для свого віку?

3. Дівчинка трьох років постійно залишається під наглядом сімнадцятирічного брата, який вдома майже ніколи не звертає уваги на свою сестру, бо грається в телефонні ігри. А якщо і виходить із нею на прогулянку,

то проводить час у компанії своїх друзів, які палять цигарки. Як це впливає на дівчинку? Чи правильно те, що дівчинка завжди розказує батькам про поведінку старшого брата?

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється психічний розвиток дитини раннього віку від немовляти?
2. Які етапи розвитку самосвідомості дитини від одного до трьох років ви б виокремили?
3. Що порекомендувати батькам для гармонійного фізичного розвитку дитини раннього віку?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначте, чим відрізняється поведінка дитини, яка зростає одна, від розвитку тієї особистості, яка має братів чи сестер.
2. Охарактеризуйте, як впливають конфлікти в сім'ї на психічний розвиток дитини раннього віку.
3. Визначте, які види рухової активності можуть позитивно впливати на всебічний розвиток дитини.

Рекомендована література

1. Брушневська І. Механізми становлення мовлення дітей у ранньому віці. Педагогічний часопис Волині. Луцьк : СНУ ім. Л. Українки. 2018; 4 (11): 171–177.
2. Грама НГ. Сенсорний розвиток дітей раннього віку: теорія і практика: монографія. Одеса; 2018. 239 с.
3. Дубініна КВ. Вікова психологія: навч.-метод. посіб. для самостійної роботи студ. Київ: Слово; 2017. 175 с.
4. Єфименко ММ. Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура». Тернопіль: Мандрівець; 2014. 52 с.
5. Карпенко ЄВ. Вікова та педагогічна психологія. Актуальні студії сучасних українських учених: навч. посіб. Дрогобич: Посвіт; 2014. 151 с.

6. Ковальова СО. Розвиток самостійності дітей раннього віку у предметно-практичній діяльності. Вісник студентського наукового товариства. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2018; 19: 290–293.

7. Мухина ВС. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для студ., обуч. по пед. спец. 5-е изд., стер. Москва: Academia; 2000. 456 с.

8. Терлецька ЛГ. Вікова психологія і психодіагностика: підруч. для студ. вищих навч. закладів. Київ: Слово; 2013. 608 с.

9. Терник АВ, Денисенко АЮ. Особливості розвитку сенсорних здібностей дітей раннього та дошкільного дитинства. The 3rd International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science» 2019 Novem. 13-15; Sofia. Publishing House «ACCENT», Sofia, Bulgaria; 2019: 364–368.

10. Швалб ЮМ, Муханова ИФ. Возрастная психология: учеб. пособие для студ. вузов; Киев. нац. ун-т им. Т. Г. Шевченко; Макеев. экономико-гуманитар. ин-т. Донецк: Норд-пресс; 2005. 304 с.

ТЕМА 4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Ключові поняття: фактори психічного розвитку дитини дошкільного віку, рольова гра, складові компоненти психологічної готовності до школи.

- Психічний і особистісний розвиток дитини в дошкільному віці.
- Рольова гра.
- Підготовка до школи старшого дошкільника.
- Фізичне виховання дитини дошкільного віку.

4. 1. Психічний і особистісний розвиток дитини в дошкільному віці.

Емоційний розвиток дошкільника пов'язаний із появою у нього нових інтересів, мотивів і потреб, а вольове зусилля впливає на становлення будь-якої діяльності дитини, у тому числі і на психічний розвиток. Зміни в *емоційній сфері* пов'язані з розвитком не тільки мотиваційної, а й пізнавальної сфери особистості, самосвідомості. Під *волею* мають на увазі свідоме регулювання дитиною своєї поведінки і діяльності, виражене в умінні долати труднощі під час досягнення мети. В емоційному уявленні дитини міститься майбутній результат і його оцінка дорослим. На цьому фоні у дитини розвивається залежність від дорослого в оцінці моральності своїх дій.

У цьому віці відбувається практичне *оволодіння мовою* і її осмисленість. Діти починають спілкуватися із багатьма людьми, з однолітками. Мова стає засобом мислення, фундаментом удосконалення психічного розвитку, основою практичного застосування комунікації із оточуючими. Словниковий запас продовжує збільшуватися. Він залежить від умов життя, виховання, індивідуальних особливостей. Дитина опановує побудову речення, граматику, закономірності синтаксичної і морфологічної будови мови.

Початок дошкільного віку характеризується мимовільним розвитком пам'яті, уваги й уяви, які довго не набувають самостійності. Значну роль у

функціонуванні *пам'яті* у дитини відіграють слухові і зорові враження. Поступово пам'ять стає складнішою, насиченою образами окремих конкретних предметів. Характерною особливістю *уваги* є те, що вона фокусується переважно на зовні привабливих предметах, зосередженою залишається до того часу, поки зберігається інтерес. До кінця дошкільного віку *уява* з репродуктивної перетворюється у творчу. Уява з'єднується із мисленням, включається в процес планування дій.

Мислення у дошкільному віці дає можливість дитині ставити перед собою завдання, міркувати, передбачати і пояснювати свою поведінку. До п'яти–шести років починає інтенсивно формуватися словесно-логічне мислення, яке пов'язане із використанням і трансформацією понять. У дитини складається первинна картина світу і зачатки світогляду не у понятійній, а в наочно-образній формі. Саме засвоєння форм образного пізнання підводить дитину до розуміння об'єктивних законів логіки, сприяє розвитку понятійного мислення. Однак основним у цьому віці є наочно-образне мислення.

4. 2. Рольова гра.

Діяльністю, яка дозволяє дитині відобразити своє прагнення до дорослого життя, є *рольова гра*. У ній дошкільники показують світ так, як вони його бачать, емоційно й інтелектуально засвоюють взаємостосунки і трудову діяльність дорослих людей. Рольова гра – досить захоплююче заняття для дитини, а також найважливіший засіб її виховання і розвитку, найголовніша активність в житті дітей.

Сюжетно-рольові ігри мають велике значення в психічному розвитку дитини, вони розвивають довільну пам'ять. Правила, обов'язкові у проведенні гри, виховують уміння самоконтролю, обмеження своєї імпульсивності, тим самим сприяючи формуванню характеру. Під час рольової гри з однолітками діти вчаться спілкуванню, вмінню враховувати бажання і дії інших, відстоювати свою думку, будувати і реалізовувати

плани. Виконуючи різносторонні ролі, дитина починає охоплювати всі види діяльності, що допомагає розвивати її розумову здатність.

Гра у дошкільному дитинстві проходить такі етапи:

1) предметна гра, яка у молодшому шкільному віці має процесуальний характер. Ігри за змістом нескладні, смисл дії для дітей полягає у самому процесі гри, а не в отриманні результату, вони пов'язані з оволодінням специфічними умовними діями (приготувати чай, нарізати хліб тощо);

2) сюжетно-рольова гра притаманна дітям середнього дошкільного віку, коли вони виконують певну роль, моделюючи її із дій дорослих. Діти опосередковано опановують стосунки між людьми, які у грі відображають рольову поведінку і рольову позицію (збираємо ляльку на прогулянку, візит до лікаря тощо);

3) гра за правилами, коли діти стежать за реалістичністю своїх дій і друзів. Підвищені вимоги до переконливості, правдивості розіграних сюжетів, використання ігрових предметів, дотримання правил. Уся рольова гра націлена на результат, на виділення принципів поведінки дорослих, їхніх дій. Це уже ігри із сюжетом, театралізацією і драматизацією (гра в лікарню, гра в родину тощо).

4. 3. Підготовка до школи старшого дошкільника.

Наприкінці дошкільного віку дитина усвідомлює свою стать, орієнтується у родинних зв'язках, вміє будувати відносини з однолітками і дорослими, може здолати своє «Я хочу». Психологічна готовність до навчання включає рівні розвитку психологічних особливостей дитини, які є передумовами готовності до школи і включені до її комплексної характеристики.

Складові компоненти психологічної готовності до школи:

- мотиваційна (особистісна) полягає у бажанні й усвідомленні прийняття нової соціальної позиції школяра. Ця особистісна готовність виражається у певному ставленні дитини до школи, до вчителя і навчальної діяльності, до однолітків, рідних і близьких, до самої себе. У складі

мотиваційної готовності можна виокремити потребу у спілкуванні з іншими людьми, у їх схваленні, оцінці та бажанні зайняти гідне місце у системі цих стосунків;

- інтелектуальна готовність передбачає наявність у дитини відповідного світогляду, бази конкретних знань. До кінця дошкільного віку центральним показником розумового розвитку дітей є сформованість у них образного й основ словесно-логічного мислення, вміння думати, аналізувати, робити висновки. Сюди також відносять достатній рівень розмовної мови дитини, найбільш адекватними і специфічними для навчання є пізнавальні мотиви;

- емоційно-вольова, куди відносять позитивне емоційне ставлення дитини до школи, емоційну зрілість дошкільника – стриманість, зменшення кількості імпульсивних дій, неврівноваженої поведінки. Дитина ставить мету, розробляє план, справляється з труднощами, оцінює результат;

- соціально-психологічна готовність дитини до школи зобов'язує зайняти інше, порівняно з дошкільним, положення в суспільстві, з новими правилами і вимогами. Необхідним є формування у дітей таких якостей, які допомагають їм спілкуватися з однокласниками та вчителями. Соціальна готовність до навчання забезпечується мотивами спілкування з дорослими, котрі включені в процес навчання.

4. 4. Фізичне виховання дитини дошкільного віку.

Фізичне виховання є основою *гармонійного* розвитку дитини дошкільного віку, за допомогою якого закладається фундамент нормального фізичного розвитку, рухових функцій та виховуються основні риси особистості людини. Фізичні вправи удосконалюють роботу зорового, слухового, рухового аналізаторів, відчуття простору, впливають на морально-естетичний розвиток.

У фізичному вихованні дітей дошкільного віку актуальним є поєднання різноманітних засобів фізичного виховання – фізичні вправи, оздоровчі сили природи та гігієнічні фактори (гігієна одягу, фізкультурного обладнання,

відповідний режим занять, сну, відпочинку, їжі тощо). У цьому віці закладається потреба у заняттях фізичною культурою і спортом.

Практична робота № 4

Дослідження домінуючої емоції особистості

Мета – виявити домінуючі емоції особистості.

Інструкція. Дайте відповіді на запитання, фіксуючи лише число балів за такими можливими варіантами: 5 балів – так; 4 бали – швидше так, чим ні; 3 бали – швидше ні, чим так; 1 бал – ні.

Текст опитувальника

1. Чи часто під впливом обставин ви говорите таке, про що потім жалкуєте?
2. Чи часто оточення дає вам зрозуміти, що ви нестримані та не належним чином себе поводите?
3. Чи притаманне вам вільне висловлення своїх почуттів та емоцій, навіть якщо це шкодить вашим стосункам з іншими людьми?
4. Чи правда, що ваше повсякденне життя сповнене цікавих подій?
5. Чи характерне для вас постійне захоплення чимось новим, цікавим, переживання почуття захоплення?
6. Чи правда, що вам подобається різноманітна діяльність з частими змінами, навіть якщо вона в чомусь небезпечна?
7. Вам властиво перебувати у гарному піднесеному настрої, аніж в похмурому та байдужому?
8. Чи правда, що ви часто даєте позитивні оцінки людям, яких мало знаєте?
9. Якщо обставини склалися проти початку якоїсь справи, чи часто ви вважаєте, що все одно варто ризикнути?
10. Чи правда, що вас вважають людиною, яка легко захоплюється?
11. Ви любите відвідувати місця, в яких ніколи не були раніше?
12. Чи правда, що все нове дуже часто захоплює вас?

13. Чи правда, що навіть тоді, коли ваші справи йдуть чудово і немає приводу для занепокоєння, у вас все ж буває пригнічений настрій?
14. Чи часто ви втрачаєте надію домогтися чогось у житті?
15. Чи правда, що навіть серед людей ви відчуваєте себе самотнім?
16. Чи часто у вас буває відчуття неприязні до всього оточуючого?
17. Чи бувають у вас такі періоди, коли протягом кількох днів і навіть тижнів ви не можете ні за що взятися, оскільки не в змозі включитися у роботу?
18. Чи правда, що часом вам здається, що ви ні на що не здатні?
19. Чи характерні для вас часті прояви гніву?
20. Чи часто вам говорять, що ви запальні?
21. Чи правда, що ви легко втрачаєте терпіння під час спілкування з людьми?
22. Чи часто буває, що ви відчуваєте відчуття презирства до деяких людей?
23. Чи правда, що ви проти того, щоб подавати милостиню?
24. Чи правда, що, коли люди поводяться нерозсудливо чи проявляють певні свої слабкості, ви не можете ставитися до цього спокійно і, натомість, відчуваєте до них презирство?
25. Чи часто ви відчуваєте відчуття раптового страху чи неспокою?
26. Чи часто буває щось таке, що лякає вас?
27. Чи часто ви відчуваєте, що вас щось тривожить?
28. Чи часто вам доводиться маскувати свою сором'язливість?
29. Чи правда, що вам складно розповідати щось великій групі людей чи виступати на зборах, семінарах?
30. Чи правда, що коли прилюдно вас критикують, це вас пригнічує?
31. Чи правда, що без будь-якої причини ви страждаєте, неначе зробили щось погане чи зле?
32. Чи вважаєте ви, що деякі ваші вчинки не можуть бути виправдані?

33. Чи виникає у вас передчуття, що на вас очікує якийсь покарання, навіть якщо ви нічого поганого не зробили?

34. Чи притаманні вам докори сумління, коли ви знали про те, що хтось потребував допомоги, однак ви не захотіли чи не змогли допомогти?

35. Чи часто ви відчуваєте співчуття, коли бачите нещастя?

36. Чи правда, що вас дуже хвилює вигляд тварини, що страждає?

Інтерпретація результатів. Чим більша сума балів, тим більш властивою для вас є певна емоція.

Визначення домінуючих емоцій

№ з/п	Емоції	Номери запитань
1	Емоційна збудливість	1, 2, 3
2	Інтерес (збудження)	4, 5, 6
3	Радість	7, 8, 9
4	Подив (здивування)	10, 11, 12
5	Горе, страждання	13, 14, 15
6	Відраза	16, 17, 18
7	Гнів	19, 20, 21
8	Зневага	22, 23, 24
9	Страх	25, 26, 27
10	Сором	28, 29, 30
11	Провина	31, 32, 33
12	Співчуття (співпереживання)	34, 35, 36

Контрольні запитання

1. У чому полягають особливості становлення дитини дошкільного віку в соціумі?

2. Якими є особливості психічного розвитку дитини під час гри?

3. Які існують компоненти готовності дитини до школи та яка необхідність кожного з них?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Оцініть, у чому полягає предметно-маніпулятивна діяльність дитини дошкільного віку.
2. Визначте основні причини й ознаки кризи трьох років.
3. Оцініть дії дівчинки восьми років, яка постійно провокує роздратування своєї чотирирічної сестрички.

Рекомендована література

1. Вільчковський ЕС, Курок ОІ. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: навч. посіб. Суми: Універсальна книга; 2004. 428 с.
2. Гуцало ЕУ, Калашникова Л. Вікова психологія. Тестові завдання для самопідготовки та самоконтролю знань студентів педагогічного університету: навч.-метод. посіб. Кіровоград: ІмеКс ЛТД; 2010; у 2 ч.
3. Діагностика готовності дітей до школи. О Дєдов, упорядник. Хотин; 2014. 194 с.
4. Кубата НП, Айзенбарт ММ. Гра як засіб формування соціальної компетенції у дітей старшого дошкільного віку. Молодий вчений. 2018; 5 (57): 53–57.
5. Михальська С. Соціальна інституційна ситуація розвитку дитини старшого дошкільного віку. Science and Education. 2019; 3: 54–59.
6. Пашукова ТІ. Практикум із загальної психології: посіб. для студ. пед. ун-тів. Пашукова ТІ, редактор. Київ: Знання; 2000. 204 с.
7. Самошкіна ЛМ. Вікова психологія: навч. наоч. посіб. з мультимедійним курсом. Носенко ЕЛ, редактор. Донецьк: Вид-во ДНУ; 2006. 248 с.
8. Токарева НМ, Шамне АВ. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ, 2017. 548 с.
9. Эльконин ДБ. Психология игры. 2-е изд. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; 1999. 360 с.

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Ключові поняття: усвідомлення внутрішньої позиції, навчання молодшого школяра, нестійкість моральних принципів.

- Загальна характеристика розвитку молодшого школяра.
- Розвиток самосвідомості учня молодших класів.
- Особливості розвитку моральності.
- Розвиток спонукальної сфери молодшого школяра.
- Особливості пізнавальної сфери особистості молодшого шкільного віку.
- Особливості фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку.

5. 1. Загальна характеристика розвитку молодшого школяра.

Молодший шкільний вік починається у шість–сім років і закінчується у 10–11 років, діти цього віку навчаються у 1–4-х класах школи. Хоча навчання як новий вид діяльності дитини є основним, молодші школярі ще багато часу приділяють грі. В ігрових видах діяльності розгортаються їхні стосунки з однокласниками і дорослими, особистісне психічне життя, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу, відкривають нові власні можливості.

Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї *внутрішньої позиції*. Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – *навчання*, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. Початок молодшого шкільного віку пов'язаний із переходом до навчання як систематичної та цілеспрямованої діяльності. У перші його місяці властивості дошкільного дитинства поєднуються з властивостями школяра, що є досить суперечливим,

проявляючись у розриві можливостей дитини із вимогами життя, особливо вимогами школи і батьків.

Молодші школярі ще не можуть стримувати прояву своїх почуттів, зазвичай обличчя і пози дітей дуже яскраво говорять про їхні емоційні переживання. Таке безпосереднє виявлення своїх почуттів пояснюється недостатнім розвитком гальмівних процесів у корі головного мозку, яка ще недостатньо регулює діяльність найпростіших почуттів і їх зовнішніх проявів – сміху, сліз, розчарування, смутку тощо. Цим також пояснюється і схильність дітей до короткочасних бурхливих спалахів радості, печалі. Такі емоційні стани у молодших школярів не є стійкими і часто переходять у протилежні – діти так само легко заспокоюються, як і збуджуються. У цьому віці формуються такі *вольові* якості, як наполегливість, витримка, самостійність.

5. 2. Розвиток самосвідомості учня молодших класів.

Дитина у молодшому шкільному віці починає усвідомлювати, що вона є особистістю, яка бере участь у соціальних зв'язках, – навчається, присвоює колективні поняття і знання, відрізняє себе від інших людей, прагне утвердити себе серед однолітків і дорослих. Оскільки навчальна діяльність для молодшого школяра є основною, то у навчанні формуються його *самооцінка*, уявлення про себе, навички самоконтролю, розширюється середовище соціальних зв'язків, що неминуче впливає на її первинну Я-концепцію – сукупність приписів щодо себе.

Шкільне життя, навчання сприяють самостійності учня, його емансипації від впливу батьків, надає йому широкі можливості для вивчення оточуючого (фізичного і соціального) буття. Дії школяра, порівняно з діями дошкільника, набувають набагато важливішого для дитини значення, оскільки уже з'являється відповідальність за саму себе. У молодшому шкільному віці досягнення та невдачі стають публічними. Це ставить дитину перед необхідністю прийняти те, що було у дошкільному віці незнайомим, зрозуміти, що однолітки і дорослі будуть весь час оцінювати особистість.

Для самооцінки молодшого школяра властиві стійкість і недостатня адекватність. Це зумовлено особливістю його самосвідомості, яка полягає в тому, що Я-образ стає невіддільним від соціально схвалюваних рис. Учень творить свій образ відповідно до соціальних уявлень про моральні, естетичні та фізичні якості людини. У роботі з молодшими школярами важливо враховувати їхній оптимізм, здатність бачити в собі передусім усе добре, сприймати високу самооцінку.

5. 3. Особливості розвитку моральності.

У молодшому шкільному віці починають засвоюватися моральні норми і правила поведінки. Дитина бажає морально оцінити вчинки свої й однолітків, норми поведінки перетворюються у внутрішні правила для себе. Але, на противагу цьому, молодшим школярам притаманна *нестійкість моральних принципів* – свідомо приймаючи правила, вони ніби самі утверджують моральні зразки, а при протиріччі між зразком і власною поведінкою легко втішають себе тим, що це випадковість. Учні молодших класів властивий формальний характер моральних норм, що заважає нормальному становленню моральної сфери. Тому основними умовами морального розвитку дитини є не тільки знання норм моралі, а й розуміння їх цінності та виконання.

Розсудливе ставлення до правил, моральних норм розвивається у дитини через емоційно-оцінне ставлення до них дорослого, який затверджує певний тип поведінки. Основним завданням морального виховання у молодшому шкільному віці є розвиток довільного рівня моральної саморегуляції поведінки. Важливим є розвиток морального боку ставлення дітей до учіння, на основі якого розвивається працелюбство.

5. 4. Розвиток спонукальної сфери молодшого школяра.

У цьому віці потреби особистості зазвичай розвиваються на фундаменті тих, що сформувалися в дошкільному дитинстві, передусім – ігровій діяльності. Тому на початку навчання дитини у школі важливо спонукати інтерес до навчання за допомогою створення ігрових ситуацій,

використання ігор на уроці. Це має велике значення для розвитку спонукальної сфери учня, в тому числі й для розвитку свідомого бажання вчитися. Саме гра робить перехід від мотивів досвідомих, афективно забарвлених до спонукань як узагальнених, тобто, найбільш усвідомлених, намірів, більш плавних і відповідних психіці дитини.

Потреба молодших школярів рухатися утримується на такому високому рівні, як і в дошкільників. Часто вона заважає їм зосереджуватися на уроці, тому діти нерідко активно рухаються на перерві, що втомлює їх і, відповідно, знижує працездатність на наступному уроці. Під час роботи з дітьми молодшого шкільного віку потрібно організовувати їх відпочинок, включаючи у рухливі ігри на перервах і даючи їм змогу на уроках робити фізкультхвилинки.

Головною рушійною силою розвитку є *потреба у зовнішніх враженнях*. У зв'язку з розвитком цієї потреби під впливом навчання у молодших школярів формується більш стійка структура мотивів, у якій вони є провідними. Багато з них зумовлені самим процесом навчання, інші пов'язані зі змістом і формами учіння. Такими мотивами насамперед є інтерес до оволодіння способами діяльності, до процесів читання, малювання. Інші мотиви не залежать безпосередньо від навчання. Ними є всебічні соціальні мотиви – успішно учитися у школі, після закінчення вступити до університету, потім працювати, та вузькоособисті, які втілюють потяг до свого благополуччя – заслужити похвалу дорослих, отримати хорошу оцінку.

5. 5. Особливості пізнавальної сфери особистості молодшого шкільного віку.

Характер психічного розвитку у молодшому шкільному віці безпосередньо пов'язаний з навчальною діяльністю як провідною. Особливо це проявляється в розвитку пізнавальної сфери дитини. Учень першого класу здатний до механічного запам'ятовування, але прийомами образної і логічної пам'яті він ще не володіє, це завдання розвитку для молодшого шкільного

віку. Прийоми для запам'ятовування і відтворення навчального матеріалу за допомогою *образної і логічної пам'яті* передаються дитині вчителем.

Як і будь-який інший пізнавальний процес, сприйняття дитини у процесі навчання стає не просто довільним, воно виступає як діяльність, тобто з'являються мета, предмет, засоби сприйняття. Результатом сприйняття є реалізація мети й освоєння предмета цієї діяльності. На початку навчання *увага* школярів переважно мимовільна – учні зазвичай реагують на окремі предмети, їхні ознаки. У процесі навчальної діяльності основним видом уваги стає довільна, час довільної концентрації збільшується з 7–10 хв на початку навчання до 25–35 хв до 4-го класу. У процесі навчання *уява* молодших школярів активно включається в цілеспрямовану діяльність. Дитина повинна відтворити образи за описовими характеристиками. Спочатку образи розпливчасті, незрозумілі, з опорою на конкретні предмети. Потім вони стають повними, розгорнутими, яскравими, розвивається опора на слово.

На початку молодшого шкільного віку мисленню дитини ще притаманний егоцентризм. Основний напрям розвитку *мислення* – це перехід від наочно-образного до словесно-логічного. Перші два роки в процесі навчання переважають наочні зразки навчального матеріалу, але поступово їх використання скорочується. Здатність до логічного мислення тісно пов'язана з розвитком мови дитини, тому мислення й називають словесним, логічність же передбачає послідовний і закономірний зв'язок явищ.

5. 6. Особливості фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Початок навчання у школі пов'язаний із перевантаженням хребта через тривале сидіння за партою. Це необхідно враховувати під час добору вправ на уроках фізичної культури. Доцільними є вправи на *зміну пози і м'язового тону* (обертання, прогинання, нахили тощо).

У віці шість–сім років значно збільшуються резервні можливості серцево-судинної і дихальної систем, які дозволяють тривалий час

виконувати вправи низької або середньої ефективності для загального зміцнення організму. До занять із фізичної культури можуть бути включені повторювані комплекси фізичних вправ, рівномірного бігу, ходьби на лижах, їзди на велосипеді та інші вправи циклічного характеру. Стимулювати розвиток витривалості необхідно, оскільки вона тісно пов'язана з працездатністю дитини і визначає її успішне подолання навчальних навантажень, краще засвоєння знань із шкільних дисциплін.

Практична робота № 5

Дослідження та визначення переважаючого типу запам'ятовування

(за описом Т. Пашукової, А. Доніри, Г. Дьяконова)

Мета – виявлення переважаючого обсягу пам'яті за допомогою різних типів словесного матеріалу.

Інструкція.

Серія 1. Слухайте уважно слова і запам'ятовуйте. За командою «Пишіть!» на аркуші паперу запишіть ті слова, які ви запам'ятали.

Серія 2. Я покажу вам картки з написаними на них словами. Уважно читайте і запам'ятовуйте їх. За сигналом «Пишіть!» на аркуші паперу записуйте те, що запам'ятали.

Серія 3. Слухайте уважно слова і «записуйте» в повітрі ручкою. За сигналом «Пишіть!» на аркуші паперу записуйте те, що запам'ятали.

Серія 4. Я читаю вам слова, а ви їх записуйте й запам'ятовуйте. Після того, як я прочитаю останнє слово, аркуші переверніть і за сигналом «Пишіть!» записуйте на звороті те, що запам'ятали.

Тестовий матеріал

- Слова для запам'ятовування (серія 1): машина, яблуко, олівець, весна, лампа, ліс, дощ, квітка, каструля, горобець. Після паузи в 10 с подається команда «Пишіть!».

- Слова для запам'ятовування (серія 2): літак, груша, ручка, зима, свічка, поле, горіх, сковорідка, качка, блискавка. Проводити через 5 хв після

закінчення першої. У цій серії експериментатор послідовно показує слова, написані на окремих картках. Інтервал між словами 3 с. Після дочитування слів і паузи в 10 с подається команда «Пишіть!».

- Слова для запам'ятовування (серія 3): корабель, слива, лінійка, літо, ліхтар, річка, грім, ягода, тарілка, гусак. Записування слів проводиться після 5-хвилинної перерви. Експериментатор пропонує слухати слова і «записувати» їх ручкою в повітрі, щоб забезпечити моторну форму сприймання матеріалу. Інтервал між зачитуванням слів – 3 с, швидкість читання така сама, як і в першій серії.

- Слова для запам'ятовування (серія 4): поїзд, вишня, зошит, осінь, абажур, галявина, злива, гриб, чашка, курка. Після 10-хвилинної перерви, коли закінчено третю серію, проводять четверту серію. Темп читання експериментатором слів та паузи між словами залишаються такими самими, як і в попередніх серіях. Щоб забезпечити комбінований тип сприймання матеріалу, іспитованому не тільки зачитують слова, а й пропонують відразу записувати їх на окремому аркуші. Після записування останнього слова аркуші перевертають і за командою «Пишіть!» учень на звороті відтворює запам'ятоване.

Інтерпретація результатів. Нормальним обсягом безпосередньої пам'яті слід вважати запам'ятовування п'яти–дев'яти слів. Провідний тип пам'яті пов'язаний з відповідною репрезентативною системою уявлень особистості. Її виявлення допоможе надати багатопланові рекомендації іспитованому, особливо у плані запам'ятовування ним найціннішої інформації.

Тип пам'яті

Кількість правильних відповідей	слуховий	зоровий	моторно-слуховий	комбінований

Контрольні запитання

1. Які соціальні зв'язки є визначальними у молодшому шкільному віці?

2. Як можна вмотивувати молодшого школяра до навчання?
3. Які особливості психічних процесів у цьому віці?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Заповніть таблицю з ознаками кризи семи років.

Позитивні дії дитини під час кризи	Негативні дії дитини під час кризи

2. Охарактеризуйте спілкування дітей молодшого шкільного віку.
3. Створіть комплекс вправ для дітей молодшого шкільного віку.

Рекомендована література

1. Головатюк ОМ. Моральне виховання молодших школярів як психолого-педагогічна проблема. Педагогічний пошук: зб. наук. праць студ. і молодих вчених. Вип. 10. Вінниця: Твори; 2019: 61–63.

2. Дубініна КВ. Вікова психологія: навч.-метод. посіб. для самостійної роботи студ. Київ: Слово; 2017. 175 с.

3. Дуткевич ТВ. Психологія дитяча: навч. посіб. для студ. ВНЗ спец. «Дошкільна освіта»; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2-ге вид., стер. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; 2016. 347 с.

4. Новик ІМ, Левонюк АВ. Формування позитивної мотивації до навчання у молодших школярів засобами ігрових прийомів. Молодий вчений. 2019; 5 (69): 156–159.

5. Олейник НО. Вікова психологія (з практикумом): лабораторний практикум. Херсон: Видавничий дім «Гельветика»; 2018. 76 с.

6. Савчин М, Василенко Л. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид. перероб., допов. Київ: ВЦ «Академія»; 2017. 368 с.

7. Сергєєнкова ОП, Столярчук ОА, Коханова ОП, Пасєка ОВ. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури; 2012. 376 с.

8. Токарева НМ, Шамне АВ. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ, 2017. 548 с.

ТЕМА 6. ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКА

Ключові поняття: провідна діяльність, цінності, ідеали, девіація.

- Загальна характеристика психічного й особистісного розвитку підлітка.
- Провідна діяльність підлітка.
- Психологічні новоутворення підліткового віку.
- Девіації особистості у підлітковому віці.
- Заняття фізичною культурою і спортом підлітків.

6. 1. Загальна характеристика психічного й особистісного розвитку підлітка.

У підлітковому віці розвиваються *вольові якості*, діти починають посилено займатися самовихованням. У 12–14 років підлітки люблять дивитися пригодницькі фільми або читати відповідні книги. Вони намагаються наслідувати героям, які мають мужність, сміливість, силу волі. У старшому підлітковому віці основна увага спрямована на саморозвиток необхідних вольових якостей.

У цей час починають формуватися елементи теоретичного *мислення*. Міркування йдуть від загального до конкретного. Підліток оперує гіпотезою у вирішенні інтелектуальних завдань. Розвиваються такі операції, як класифікація, аналіз, узагальнення. Розвивається рефлексивне мислення. Предметом уваги й оцінки підлітка стають його власні інтелектуальні операції. Він набуває дорослої логіки мислення. *Пам'ять* розвивається у напрямі інтелектуалізації. Використовується не смислове, а механічне запам'ятовування.

У підлітковому віці розвиток *мовлення* йде, з одного боку, за рахунок розширення словникового запасу, з іншого – за рахунок засвоєння безлічі значень, які здатний закодувати словник рідної мови. Підліток інтуїтивно підходить до відкриття того, що мова, як знакова система, дозволяє, по-

перше, відобразити навколишню дійсність і, по-друге, фіксувати певний погляд на світ.

6. 2. Провідна діяльність підлітка.

Інтимно-особистісне спілкування підлітка із однолітками називають провідною діяльністю цього віку. Це діяльність, у якій відбувається практичне засвоєння моральних норм і цінностей. Часто навіть в основі погіршення успішності лежить порушення спілкування з однолітками. У підлітковому віці відбувається зняття напруженості в спілкуванні, ослаблення особистісних проблем, які можуть спричинити поліпшення успішності.

У спілкуванні із однолітками обговорюються різні сторони людських стосунків, наявність у них гідності, вірності, чесності. У підлітків може формуватися своє розуміння загальнолюдських цінностей, порушення яких різко осуджується друзями. Втручання дорослих у стосунки між підлітками викликає протест і невдоволення. У ставленні до дорослого може бути наполягання підлітка на визнанні рівності із ним, а може бути потреба, як і раніше, у захисті і підтримці.

Порівняно із молодшим шкільним віком, у підлітка змінюється внутрішня позиція, він уже не так зважає на думку оточуючих, йому стає важливим свій внутрішній світ, з'являються нові ціннісні орієнтації, це веде до змін у ставленні до родини, школи, однолітків. Все це обумовлює нову соціальну ситуацію. Таке звернення особистості до самої себе, зокрема, вказує на прискорення фізичного і статевого розвитку, який ще називають пубертатним періодом.

Фізичний розвиток підлітків помітно впливає на їхню поведінку і психологічні особливості, нерідко зустрічається чергування періодів підвищеної активності і стомлюваності, зниження працездатності і продуктивності. Підлітковий вік – це оптимальний період для оволодіння багатьма найбільш складними рухами, руховими навичками, важливими для спорту, хореографії, трудової діяльності.

Бурхливі зміни в організмі підлітків викликають їх підвищений інтерес до своєї зовнішності. Вони змушені адаптуватися до свого мінливого тіла, будувати і приймати новий фізичний «Я-образ». Підлітки постійно порівнюють себе з іншими і з ідеалом; виявляють відмінності, які ведуть до зростання стурбованості своїм зовнішнім виглядом, викликають тривожність і невпевненість в собі. Занадто швидкий або занадто повільний розвиток, розбіжність свого фізичного «Я» з еталонами краси має величезне значення для самооцінки.

6. 3. Психологічні новоутворення підліткового віку.

На думку психологів, те особливе, головне, що вперше виникає в особистості підлітка, що відрізняє його внутрішню позицію, – це виникнення у нього відчуття власної дорослості. *Відчуття дорослості* – це прагнення бути і вважатися дорослим, бажання показати свою дорослість, потреба у тому, щоб дорослість підлітка визнавали оточуючі, центральне новоутворення підліткового періоду.

Підлітку ще далеко до істинної дорослості і фізично, і психологічно, і соціально, він ще не може бути повністю самостійним, дійсно дорослим, і він сам відчуває, що його дорослість ще не «справжня», відчуває невпевненість у своїй новій позиції, яку сам і відстоює. Складається своєрідна ситуація невідповідності між усвідомленням себе дорослим і об'єктивним станом залежної від дорослих дитини, неможливістю її включитися в доросле життя. Саме це протиріччя, спроби його подолання, прагнення вибудувати свої відносини з оточуючими по-новому, відповідно до свого уявлення, і обумовлює своєрідні психологічні новоутворення підлітків.

Розвиток самосвідомості, формування ідеалу особистості спрямовані на усвідомлення людиною своїх індивідуальних особливостей. Це визначається виникненням особливого, критичного ставлення підлітка до своїх вад. Бажаний образ «Я» зазвичай складається з якостей і достоїнств інших людей, які цінує підліток.

Прагнення підлітка пізнати себе часто призводить до втрати душевної рівноваги. Основною формою самопізнання є порівняння себе з іншими людьми, дорослими й однолітками, критичне ставлення до себе, в результаті чого розвивається психологічна криза. Підлітку доводиться пройти через душевні муки, в ході яких формується його самооцінка і відбувається визначення свого місця у суспільстві.

У підлітковому віці змінюються відносини між хлопчиками і дівчатками, з'являється інтерес до протилежної статі через статеve дозрівання. Тепер підлітки проявляють інтерес один до одного як до представників протилежної статі, тому вони починають приділяти велику увагу своєму зовнішньому вигляду.

У підлітковому віці актуальною є потреба у самоствердженні та самовдосконаленні у діяльності, що має особистісний сенс, відбувається самовизначення. У дітей у цей час спостерігається підвищена пізнавальна і творча активність. Вони прагнуть дізнатися про щось нове, навчитися чогось і намагаються робити це добре, удосконалюють свої знання, вміння, навички.

6. 4. Девіації особистості у підлітковому віці.

Психологія підліткового віку тісно пов'язана з проблемою «батьків і дітей». Стосунки у родині між батьками і дітьми впливають на стосунки підлітка з однолітками, переносячи структури стосунків на взаємини з соціумом. Однією із важливих потреб підліткового віку стає потреба у звільненні від контролю й опіки. У цей період підліток починає по-новому оцінювати свої відносини з сім'єю.

Види девіацій:

1) агресивні – тенденція (прагнення), що виявляється у реальному поведженні або фантазуванні з метою підпорядкування собі інших людей або домінування над ними, має дві форми – латентну (приховану) і явну;

2) делінквентні – дії конкретної особистості, що відхиляються від встановлених у даному суспільстві та загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку в крайніх своїх проявах;

3) залежні – прагнення покладатися на когось або на щось з метою отримання задоволення або адаптації, симбіотична залежність;

4) суїцидальні – усвідомлені дії, що спрямовуються уявленнями про позбавлення себе життя, включають суїцидальні дії (спроби і завершення суїциду) і суїцидальні прояви (думки, уявлення, переживання).

6. 5. Заняття фізичною культурою і спортом підлітків.

У зв'язку зі специфікою особливостей розвитку підлітка, актуальною у цьому віці є мотивація до занять фізичною культурою і спортом. Бажання фізично *самовдосконалюватися* потрібно формувати дорослим у середовищі навчального процесу, фіксувати і закріплювати позитивні мотиви та нейтралізувати вплив негативних: показ позитивних результатів фізичних навантажень, цікаві форми проведення занять, можливість самоствердитися в оточенні однолітків, можливість мати красиве тіло.

Назрілим є також формування здорового способу життя підлітків, оскільки цей вік є сприйнятливим до певних норм та зразків поведінки, вивчення ціннісних орієнтацій, інтересів та уявлень. Одним із найважливіших показників здорового способу життя є обсяг фізичних навантажень. Показники рухової активності впливають на вивчення здорового способу життя.

Практична робота № 6

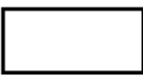

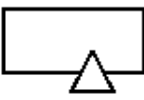

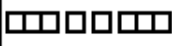

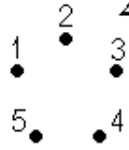
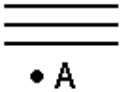

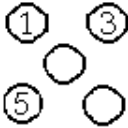

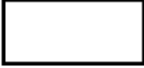
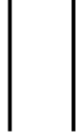

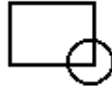
Методика «Інтелектуальна лабільність» або вміння переключатись

(В. Козлова)

Мета – вивчення інтелектуальних здібностей, вміння переходити з вирішення одних завдань на виконання інших, не допускаючи при цьому помилок.

Інструкція. Завдання зачитується один раз. На виконання кожного завдання дається до 4–5 с.

Тестовий матеріал

1	4	5	6	7	8	10
						
12	13	15	16	17	18	
		БНЕОЛШАК				
19	20	21	22	23	24	25
		7954283_8954283			594162	
26	27	28	29	30	31	32
А В С			VIIIVVII		САЛЮТ <i>дош,</i>	
33	34	35	36	37	39	40
12345748		КПАИРО				5166347
41	42	43	44	45	46	47
	М К О		46359		1 А 7 Б 2 С	7 4 9

1. Квадрат 1. Напишіть першу літеру імені Сергій і останню літеру першого місяця року.

2. Квадрат 4. Напишіть слово ПАР так, щоб будь-яка одна літера була написана в трикутнику.

3. Квадрат 5. Розділіть чотирикутник двома вертикальними і двома горизонтальними лініями.

4. Квадрат 6. Проведіть лінію від першого кола до четвертого так, щоб вона проходила під колом 2 і над колом 3.

5. Квадрат 7. Поставте плюс у трикутник, а цифру 1 у те місце, де трикутник і прямокутник мають спільну площу.

6. Квадрат 8. Розділіть друге коло на три, а четверте на дві частини.

7. Квадрат 10. Якщо сьогодні не середа, то напишіть останню літеру вашого імені.

8. Квадрат 12. Поставте в перший прямокутник плюс, третій закресліть, у шостий поставте 0.

9. Квадрат 13. З'єднайте точки прямої лінії та поставте плюс у меншому трикутнику.

10. Квадрат 15. Обведіть кружечком одну приголосну літеру і закресліть голосні.

11. Квадрат 17. Продовжіть бічні сторони трапеції до перетину між собою і позначте точку перетину останньою літерою вашого населеного пункту.

12. Квадрат 18. Якщо у слові «синонім» шоста літера голосна, поставте в прямокутнику цифру 1.

13. Квадрат 19. Обведіть велике коло і поставте плюс у менше.

14. Квадрат 20. З'єднайте між собою точки 2, 4 і 5, оминаючи 1 і 3.

15. Квадрат 21. Якщо два багатозначних числа неоднакові, зробіть позначку на лінії між ними.

16. Квадрат 22. Розділіть першу лінію на три частини, другу на дві, а обидва кінці третьої з'єднайте з точкою.

17. Квадрат 23. З'єднайте нижній кінець першої лінії з верхнім кінцем другої і з нижнім кінцем четвертої.

18. Квадрат 24. Закресліть непарні цифри й підкресліть парні.

19. Квадрат 25. Помістіть дві фігури в коло й відмежуйте їх вертикальною лінією.

20. Квадрат 26. Під літерою А поставте стрілку, спрямовану вниз, під літерою В стрілку, спрямовану вгору, під літерою С – позначку.

21. Квадрат 27. Якщо слова «дім» і «дуб» починаються на ту саму літеру, поставте між ромбами мінус.

22. Квадрат 28. Поставте в крайній лівій клітинці 0, у крайній правій – плюс, у середній – проведіть діагональ.

23. Квадрат 29. Підкресліть знизу «галочки», а в першу «галочку» впишіть літеру А.

24. Квадрат 30. Якщо в слові «дарунок» третя літера не «і», напишіть суму чисел 3 плюс 5.

25. Квадрат 31. У слові «салют» обведіть кружечком приголосні літери, а в слові «дощ» закресліть голосні.

26. Квадрат 32. Якщо число 54 ділиться на 9, опишіть коло навколо чотирикутника.

27. Квадрат 33. Проведіть лінію від цифри 1 до цифри 7 так, щоб вона проходила під парними цифрами і над непарними.

28. Квадрат 34. Закресліть кола без цифр, кола з цифрами підкресліть.

29. Квадрат 35. Під приголосними літерами поставте стрілку, спрямовану вниз, а під голосними – стрілку, спрямовану ліворуч.

30. Квадрат 36. Напишіть слово «мир» так, щоб перша літера була написана в колі, а друга – у прямокутнику.

31. Квадрат 37. Укажіть стрілками напрям горизонтальних ліній праворуч, а вертикальних – угору.

32. Квадрат 39. Розділіть другу лінію навпіл і з'єднайте обидва кінці першої лінії з серединою другої.

33. Квадрат 40. Відокремте вертикальними лініями непарні цифри від парних.

34. Квадрат 41. Над лінією поставте стрілку, спрямовану вгору, а під лінією – стрілку, спрямовану ліворуч.

35. Квадрат 42. Помістіть літеру М у квадрат, К – в коло, О – у трикутник.

36. Квадрат 43. Суму чисел 5 і 2 напишіть у прямокутнику, а різницю цих чисел – у ромбі.

37. Квадрат 44. Закресліть цифри, що діляться на 3, і підкресліть інші.

38. Квадрат 45. Поставте позначку тільки в коло, а цифру 3 – тільки в прямокутник.

39. Квадрат 46. Підкресліть літери і обведіть колами парні цифри.

40. Квадрат 47. Поставте непарні цифри у квадратні дужки, а парні – у круглі.

Інтерпретація результатів. Обробка результатів проводиться за кількістю помилок. Помилкою також вважається пропущене завдання. Норми виконання: 0–4 помилок – висока лабільність, чудова здатність до навчання; 5–9 помилок – середня лабільність; 10–14 помилок – низька лабільність, складності в перенавчанні; 15 і більше помилок – малоуспішний в будь-якій діяльності.

Контрольні запитання

1. У чому проявляється відчуття дорослості як провідна діяльність підлітка? Як змінюється поведінка залежно від цього?
2. Яким є спілкування підлітків із дорослими?
3. Як змінюється ставлення людини до себе у підлітковому віці?
4. Які існують види девіантної поведінки?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Охарактеризуйте проблеми особистісного розвитку підлітка.
2. Визначте, як змінюються і проявляються способи і методи самовираження підлітків.
3. Опишіть аспекти, які потрібно враховувати під час проведення фізкультурно-спортивних занять із підлітками.

Рекомендована література

1. Бучма ВВ. Дослідження структури комунікативної здатності підлітків як умови їх особистісної самореалізації. Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: матеріали круглого столу; 2017 лют. 10; Кривий Ріг. Кривий Ріг. 2017: 34–38.

2. Вінс В, Лихацька С. Психологічні чинники конфліктної поведінки підлітків. Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. офлайн-онлайн конф.

учнівської молоді, студ., аспірантів, молодих учених та науковців; 2019 трав 14–16; Переяслав-Хмельницький. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ»; 2019: 238–242.

3. Гончарова НО, Горбенко ЮЛ, Калюжна ЮІ, Лавріненко ВА, Мирошник ОГ, Моргун ВФ, та ін. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Полтава: Астроя; 2018. 342 с.

4. Муринець НЯ. Девіантна поведінка дитини: правовий вимір [автореферат]. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права; 2019. 20 с.

5. Павелків РВ. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор; 2015. 469 с.

6. Пашукова ТІ. Практикум із загальної психології: посіб. для студ. пед. ун-тів. Пашукова ТІ, редактор. Київ: Знання; 2000. 204 с.

7. Танащук РМ. Розвиток самосвідомості та самооцінки у підлітковому віці. Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє. Мат. Всеукр. наук. конф. з міжнародною участю; 2019 квіт. 18; Черкаси. Черкаси: ЧШБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України; 2019: 117–120.

8. Тарновська ОС. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Чернівці : Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича; 2003. 1: 82 с.

9. Хоменко ЄГ. Дослідження міжособистісної взаємодії учнів молодшого підліткового віку за допомогою методу соціометрії. «Проблеми сучасної психології». Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський; 2018. 41: 383–395.

ТЕМА 7. ПСИХОЛОГІЯ РАННЬОЇ І ЗРІЛОЇ ЮНОСТІ

Ключові поняття: самовизначення особистості, пізнавальні процеси, самооцінка особистості, готовність до самостійного життя.

- Загальні особливості ранньої юності.
- Розвиток самосвідомості у ранній юності.
- Соціально-психологічна готовність випускника школи до самостійного життя.
- Загальні особливості зрілої юності.
- Особливості занять фізичною культурою і спортом юнаків.

7. 1. Загальні особливості ранньої юності.

Період ранньої юності (15–17 років) як фаза переходу від дитинства до самостійної дорослості є одним із найважливіших вікових етапів формування і становлення особистості. Цей період характеризується завершенням фізичного (статевого) дозрівання і первинною соціалізацією, а також початком процесу *самовизначення* і соціальної автономії особистості. На процеси, що відбуваються в ранній юності, істотно впливають соціально-економічні й етнокультурні особливості того суспільства, в якому відбувається дорослішання молодої людини. Однак фундаментальні основи нової особистості закладені в індивідуально-психологічних характеристиках індивіда. Велика роль у цьому належить родині та школі як найважливішим інститутам первинної соціалізації.

Однією із важливих складових індивідуально-психічних характеристик юнаків і дівчат є новоутворення когнітивних процесів і інтелектуальних здібностей, пов'язаних з процесами навчання, причому зміни мають як кількісний, так і якісний аспекти. Кількісні зміни виражаються у збільшенні швидкості та ефективності вирішення інтелектуальних завдань, якісні відображаються у роботі розумових процесів, зокрема, відбувається розвиток абстрактно-логічного мислення, яке виявляється в абстрактному

теоретизуванні і філософствуванні. І ті, й інші зміни відбуваються на фоні розширення емоційного і соціального інтелектів, які тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості. З'являється цілепокладаючий характер в соціальній діяльності, який приходить на зміну доцільній активності.

Інтелектуальний розвиток у ранній юності, окрім накопичення практичних умінь і зміни деяких властивостей інтелекту, полягає й у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності, яка включає особливості мислення, шляхи набуття нового знання, способи накопичення, переробки та використання тієї чи іншої інформації. Стиль мислення також залежить від типу нервової системи (інертна або рухома) і диктує індивідуальний підхід у навчанні з метою стимулювання самостійності і творчості учнів.

Переважає довільна *увага*, старший школяр може легко зосередитися на предметі діяльності, володіє прийомами переключення уваги, може самостійно організувати її. Розвиток уважності веде до удосконалення спостережливості, яка стає цілеспрямованою і стійкою. *Пам'ять* стає довільною, керованою. Старший школяр володіє різними прийомами запам'ятовування, може виділити в матеріалі істотне, систематизувати його, сформулювати те, що запам'яталося.

Мова старших школярів багата на лексику, гнучка за інтонацією. Іноді письмова мова розвинена краще, ніж усна. *Мислення* старших школярів наближається до мислення дорослого. Вони вже виділяють у предметі істотне, приходять до розуміння причин того чи іншого явища. У мисленні складаються більш складні структури, необхідні в юності для розуміння і пояснення світу. Мислення на рівні формальних операцій є вищим досягненням цього періоду.

Уява у ранній юності характеризується істотним розвитком самоконтролю. Фантазія, яка раніше безконтрольно вела індивіда, тепер критично осмислюється. Юнаки та дівчата мріють і фантазують часом так

само багато, як і діти, але вони вже в змозі ставитися до своїх фантазій критично.

7. 2. Розвиток самосвідомості у ранній юності.

Відкриття власного внутрішнього світу є головним психологічним новоутворенням ранньої юності. Цей розвиток самосвідомості проходить на фоні формування у індивіда, з одного боку, своєї особистої ідентичності, а з іншого – неповторної індивідуальності. Такий процес, як один з основних етапів становлення особистості, в психологічній науці прийнято називати формуванням «*Я-концепції*», коли образ «Я», побудований на самосвідомості і на самооцінці, залежить від групової ідентифікації. Співвідношення уявлень про самого себе ніколи повністю не збігається з образом типового представника своєї групи. Проте, на фоні розвитку відчуття своєї унікальності у молодих людей відбувається усвідомлення спадкоємності і єдності із суспільством.

У *самооцінці раннього юнацького віку* з'являється ще один важливий компонент у структурі особистості, що формується, – самоповага, яка виражається в прийнятті та задоволеності собою, в почутті власної гідності. Самооцінка і самосвідомість звичайно залежать від прийнятих у тому чи іншому суспільстві стереотипів і служать необхідною передумовою для цілеспрямованого самовиховання, яке в даний віковий період поступово заміняє виховний процес з боку дорослих.

7. 3. Соціально-психологічна готовність випускника школи до самостійного життя.

Закінчуючи школу, старшокласник повинен бути соціально і психологічно готовим до вступу в доросле життя, що включає наявність здібностей, знань, умінь і навичок. Молода людина повинна реалізуватися у соціумі як неповторна особистість, яка прагне успіху, як громадянин, професіонал, член родини.

Ознаками готовності випускника школи до самостійного життя є:

1. Знання законів життя у суспільстві і готовність дотримуватись їх, щоб самовиразитися та самоствердитися.

2. Освіченість, яка полягає у наявності знань з різних сфер суспільного життя, стійких і реалістичних поглядів на політичні події; в усвідомленні своїх обов'язків і прав; у сформованості національної свідомості, готовності захищати інтереси свого народу і держави.

3. Здатність до праці, свідченням чого є вибір професії, що відповідає можливостям особистості, уміння раціонально використовувати свій час, вести домашнє господарство, готовність забезпечити себе матеріально.

4. Особистісна культура, яка виражається в адекватному оцінюванні своєї особистості, знанні своїх сильних сторін і вад. Важливими ознаками особистісної культури є впевненість у собі, вміння самореалізуватися, контролювати себе, дбати про своє здоров'я, відсутність шкідливих звичок, наявність різнобічних інтересів.

5. Готовність до сімейного життя, свідченням чого є усвідомлення особливостей подружніх ролей, обов'язків у вихованні дітей.

6. Любов і повага батьків, доброзичливе ставлення до старших.

7. Культура спілкування, яка полягає в умінні поводитися, працювати і відпочивати серед людей, у здатності доброзичливо, справедливо, гуманно ставитися до них.

Головним досягненням в соціально-психологічному розвитку старшокласників є внутрішня духовна сила, розсудливість, готовність до самостійного дорослого життя, здатність бути суб'єктом власного життєвого шляху, висока особистісна культура, яка виявляється в усіх сферах актуальної життєдіяльності, виразно проектується у майбутнє.

7. 4. Загальні особливості зрілої юності.

На зміну ранньому юнацькому віку приходить зріла юність – період, коли закінчується перехід від дитинства до дорослості (від 18 до 20 років). Завершуються процеси біологічного дозрівання, однією з найважливіших

потреб стає інтелектуальний розвиток, посилюється *емоційна стабільність*, у міжособистісних стосунках важливого значення набуває спілкування з ровесниками, особливо з представниками протилежної статі, тривають саморозвиток і самовдосконалення.

Вибір професії та навчання у вищій школі свідчать про *професійне самовизначення* людини. Це дуже непростий і важливий етап, оскільки від правильного вибору професії залежить майбутнє людини, її самореалізація, задоволеність життям. Професійне самовизначення відбувається з урахуванням життєвих цінностей особистості. Заклад вищої освіти є найважливішим етапом освоєння професії, початком професійного становлення. Колишній школяр мусить перебудувати своє бачення навчання, звички, поведінку, самоорганізацію. Моральна місія (морально-духовне самоствердження, творення добра) мобілізує сили особистості на тривалий період. Суттєвим аспектом особистісного розвитку юнака і дівчини є становлення їхньої самосвідомості, яке пов'язане як із продовженням розумового розвитку, так і з появою нових ситуацій, кутів зору. Відбувається зміна критеріїв самооцінки, уявлень молодшої людини про себе, розвиток її пізнавальних інтересів та соціальних мотивів навчальної, практично-професійної діяльності.

Нових якостей у зрілому юнацькому віці набуває дружба, яка виникає не відразу, оскільки кожен поступово завойовує собі місце у психологічному просторі іншої людини, особливе ставлення до себе. У цьому віці дружба вимагає від особистості обов'язково бути собою, важливою умовою чого є взаєморозуміння.

У період зрілої юності завершується розвиток інтелекту, найвищого рівня його розвитку досягають *інтелектуальні здібності*, особливо дивергентні (пошук багатьох рішень для однієї проблеми). Юність – креативна пора, про що свідчать оригінальні ідеї, орієнтація на продуктивний інтелектуальний досвід. Розвиток інтелекту в юності зумовлюється рівнем

розвитку самосвідомості, спонукальної та емоційно-вольової сфер. Завдяки цьому він набуває цілісності, виявляє функціональну ефективність.

7. 5. Особливості занять фізичною культурою і спортом юнаків.

Юнацький вік характеризується *продовженням* процесу зростання і розвитку, що виражається у відносно спокійному і рівномірному його протіканні в окремих органах і системах. Одночасно завершується статеве дозрівання, у зв'язку з чим проявляються статеві й індивідуальні відмінності як у будові, так і у функціях організму. Відмінності між юнаками та дівчатами в розмірах і формах тіла досягають максимуму, юнаки переганяють дівчат у рості й масі тіла. Наразі ще існують види спортивної діяльності, які характеризуються вченими як більш бажані для чоловіків або жінок – агресивні фізичні контакти є частиною іміджу чоловічого спорту, грація й елегантність – типові для жінок.

У старшому шкільному віці визнаними організаційними формами є спортивні секції та змагання, гуртки, спортивні об'єднання, туристична робота тощо. Для виховання інтересу до самостійних занять фізичною культурою і спортом потрібно формувати психологічну готовність до здорового способу життя.

Практична робота № 7

Дослідження сили волі особистості

Мета – визначити загальний рівень розвитку вольової сфери випробуваного.

Інструкція. Оберіть одну відповідь на кожне з поданих запитань: «Так» – 2 бали, «Інколи», «Трапляється», «Не знаю» – 1 бал, «Ні» – 0 балів.

Текст опитувальника

1. Чи в змозі ви завершити роботу, яка вам нецікава, хоча час і обставини дають можливість зробити перерву, а потім знову повернутися до неї?

2. Чи переборюєте ви без зусиль внутрішній опір, коли необхідно зробити щось неприємне для вас (наприклад, чергувати у вихідний день)?

3. Коли потрапляєте в конфліктну ситуацію на роботі або в побуті, чи в змозі ви опанувати себе настільки, щоб оцінити ситуацію з максимальною об'єктивністю?

4. Якщо вам приписано дієту, ви здатні перебороти всі кулінарні спокуси?

5. Ви можете встати вранці раніше, ніж було заплановано з вечора?

6. Ви залишитеся на місці події, щоб дати свідчення?

7. Чи швидко ви відповідаєте на листи?

8. Якщо ви боїтеся польоту на літаку або відвідування стоматологічного кабінету, то чи зможете без особливих труднощів перебороти це відчуття і в останній момент не змінити свій намір?

9. Ви вживатимете дуже неприємні ліки, які вам наполегливо рекомендує лікар?

10. Ви виконаєте дану зопалу обіцянку, навіть якщо це додасть вам чимало клопоту, іншими словами – чи є ви людиною слова?

11. Ви без вагання рушаєте в поїздку до незнайомого міста, якщо це необхідно?

12. Ви суворо дотримуєтеся розпорядку дня: часу пробудження, вживання їжі, занять, прибирання та інших справ?

13. Ви ставитеся несхвально до тих, хто вчасно не віддає позичені гроші?

14. Найцікавіша передача змусить вас відкласти виконання термінової та важливої роботи?

15. Ви зможете припинити суперечку і замовкнути, хоч би якими образливими не здавалися вам слова «протилежної сторони»?

Інтерпретація результатів.

0–12 балів – слабка сила волі. Ви просто робите те, що легше й цікавіше, навіть якщо це зможе вам дещо нашкодити. До обов'язків ставитеся

недбало, що спричиняє усілякі неприємності, які з вами трапляються. Будь-яке прохання, будь-який обов'язок сприймаєте майже як фізичний біль. Річ тут не лише у слабкій волі, а й у егоїзмі.

13–20 балів – середня сила волі. Якщо наражаєтеся на перешкоди, починаєте діяти, щоб подолати їх. Але якщо побачите обхідний шлях, то відразу ж скористаєтеся ним. Не перестараетесь, але й даного вами слова дотримаєтесь. Неприємну роботу постараетесь виконати, хоча й бурчатимете, з доброї волі зайві обов'язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до вас керівників, не з кращого боку характеризує вас і в очах колег.

21–30 балів – висока сила волі. На вас можна покластися, вас не лякають ні нові доручення, ні далекі поїздки, ні справи, яких бояться інші люди. Але часом ваша жорстка і непримиренна позиція з непринципових питань дошкуляє оточенню. Найчастіше це впертість. Вам бракує таких якостей, як гнучкість, тактовність, вміння вибачати, доброта.

Контрольні запитання

1. Чи повинні старшокласники бути готовими до дорослого життя до кінця школи?
2. Як ви розумієте термін «самосвідомість» у юнацькому віці?
3. Чи необхідне спілкування шкільної молоді із людьми старшого віку і чому?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначіть, чи пов'язані між собою професійний інтерес та готовність до дорослого життя у юнацькому віці.
2. Охарактеризуйте, як впливає ідентичність у юнацькому віці на прийняття рішень. Наведіть приклад.
3. Назвіть фізичні якості, які найбільше розвиваються в юнацькому віці.

Рекомендована література

1. Гордійчук К. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників. Психологія: реальність і перспективи. 2019; 13: 15–19.
2. Заброцький ММ. Основи вікової психології: навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга Богдан; 2009. 112 с.
3. Круцевич ТЮ, Марченко ОЮ. Врахування гендерного підходу в процесі занять з фізичного виховання учнівської молоді. Фізична культура і спорт: досвід та перспективи. 2017; 3.1 (43.1): 180–183.
4. Петровська ТВ. Майстерність спортивного педагога: навч. посіб. Київ: Олімпійська л-ра; 2015. 184 с.
5. Помиткін ЕО. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час; 2005. 280 с.
6. Савчин М, Василенко Л. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид. перероб., допов. Київ: ВЦ «Академія»; 2017. 368 с.
7. Співак ЛМ, Співак ДВ. Вікові особливості становлення самосвідомості особистості у пізній юності. Психологія та психосоціальні інтервенції. 2018; 1: 50–54.
8. Шматко СМ, Кресан ОД. Особливості уявлень про себе як чинник самовизначення в ранній юності. Теоретичні й методологічні проблеми сучасної психології: зб. мат. наук.-теорет. семінару; 2018 трав. 16; Ніжин–Київ. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; 2018: 117–119.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис; Андреева АД, переводчик. Москва: Изд. группа «Прогресс»; 1996. 344 с.
10. Frankfurt H. Necessity, Volition and Love. New York: Cambridge Univ. Press; 1998. 196 p.
11. Marcia JE. Identity in adolescence. New York: John Wiley; 1980: 159–187.

ТЕМА 8. ПСИХОЛОГІЯ ДОРОСЛОСТІ

Ключові поняття: дорослість, напрями розвитку дорослої людини, криза середнього віку.

- Дорослість як етап онтогенезу.
- Загальна характеристика дорослості.
- Проблема розвитку в дорослому віці.
- Особливості фізичного виховання у дорослому віці.

8. 1. Дорослість як етап онтогенезу.

Продовженням онтогенезу особистості із закладеною в ньому філогенетичною програмою є індивідуальний розвиток дорослої людини. Розвиток духовних, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей людини у цьому періоді онтогенезу знаходиться на найвищому рівні, виникають специфічні особливості Я-концепції, спонукальної та емоційної сфер особистості, змінюється сама життєдіяльність (сімейні стосунки, батьківські функції, творчі досягнення, кар'єра тощо).

Дорослість є неоднорідним віковим періодом, який починається після юності і триває до кінця життя, у ньому продовжується психічний і особистісний розвиток людини, пошук своєї ідентичності (на основі професії і способу життя), розширюються можливості як суб'єкта пізнання та діяльності. Доросла людина відповідальна за реалізацію власного життєвого покликання та інших людей, вона прагне до незалежності від батьків, інших дорослих у прийнятті рішень, шукає близькості з індивідом протилежної статі, усвідомлюючи, що інтимність вимагає взаємної довіри, підтримки та можливості розпочати сімейне життя.

Розвиток особистості дорослої людини відбувається за такими напрямами: зростання самостійності, свободи, відповідальності і неповторності людини; посилення соціально-духовної інтегрованості людини, соціальної відповідальності, збагачення форм її життєдіяльності.

8. 2. Загальна характеристика дорослості.

Розвиток психофізіологічних функцій триває на початковій стадії періоду дорослості і досягає свого оптимуму до 25 років. Потім розвиток сенсорно-перцептивних характеристик стабілізується і зберігається до 40-річного віку. Розвиток інтелектуальних характеристик триває протягом усього періоду дорослості – показники невербального інтелекту досягають свого оптимуму в 30-35 років, вербальний інтелект розвивається ще після 40. Для короткочасної (словесної) *пам'яті* характерні зміни у зоровій та слуховій модальності, найбільш високі показники її розвитку припадають на 18–30 років, а низькі з тенденцією все більшого зниження – 31–40 років.

Емоційна сфера в цей час розвивається нерівномірно, залежить від сімейного життя, кар'єри та творчих здібностей. Праця займає головну позицію і стає найважливішим джерелом людських почуттів. Люди у цьому віці більш схильні до стресу, ніж у період молодих років, часто страждають від депресії, переживають почуття самотності.

Мислення має комплексний характер розумових операцій при високому рівні інтеграції різних його видів – образного (розумовий процес, у якому використовуються образи), логічного (розумовий процес, у якому використовуються логічні конструкції і готові поняття), практичного (розумовий процес, який спрямований на перетворення навколишньої дійсності на основі постановки мети, вироблення планів, сприйняття та маніпулювання реальними об'єктами), теоретичного (вид мислення, який спрямований на відкриття законів, властивостей предметів).

Увага, її обсяг, переключення і вибірковість мають найбільш виражені вікові зміни. Стійкість і концентрація уваги істотно не змінюються. У розвитку уваги важлива активна розумова діяльність людини, особливо під час виконання професійної діяльності.

8. 3. Проблема розвитку в дорослому віці.

Психічний розвиток людини є основним способом життя особистості. У дорослих вікових групах він проходить у поєднанні з стабільністю. У

пізнавальній сфері людини у періоді зрілості (дорослості) основні психічні структури вже сформовані. На відміну від психіки, особистість зазнає значних змін, вона удосконалюється, розвиває ті риси, які, на її думку, їй потрібні.

У дорослому віці розвиток не йде по прямій, відбувається накопичення та *розширення життєвих знань*, принципів, поглядів і соціальних настанов. Розвиток дорослої людини супроводжують кризи – тридцяти років, середини життя і вступу до старості. Вони можуть бути швидкоплинними, а можуть затримуватися у часі й перетворюватися на депресію із складним перебігом. Усі кризи дорослості мають спільну основу, яка відображає кардинальні зміни життєдіяльності людини, хоча причини виникнення і шляхи подолання на різних стадіях можуть бути різними, індивідуальними.

8. 4. Особливості фізичного виховання у дорослому віці.

Спрямованість і форми фізичної культури дорослих залежать значною мірою від характеру їхньої трудової діяльності, *індивідуальних схильностей*, вікових і статевих особливостей, рівня попередньої підготовленості і стану здоров'я. Основою є регулярність виконання вправ ранкової гігієнічної гімнастики, загартовування, оздоровчі прогулянки, біг, ходьба на лижах, плавання тощо.

Фізичне виховання забезпечує багаторічне збереження високого рівня фізичних здібностей, працездатності, тому відповідне включення у життя дорослої людини основ фізичної культури є життєвою необхідністю, джерелом духовного і соціального благополуччя.

Практична робота № 8

Дослідження ступеня узгодженості із собою (за В. Семиченко)

Мета – визначення ступеня узгодженості із собою.

Інструкція. Пропонується відповісти на 15 запитань: «Так», «Ні», «Не знаю». Бажано над відповіддю довго не замислюватися. Пам'ятайте, що тут немає «поганих» і «хороших» відповідей.

Текст опитувальника

1. Я задоволений собою.
2. Іноді мене хвилюють суперечливі думки і почуття стосовно людей або подій.
3. Я можу точно визначити у своєму житті період, коли став (стала) самостійною і незалежною людиною.
4. Я люблю уявляти різні ситуації, в яких поведжуся зовсім інакше, ніж у житті.
5. Крім невеликих промахів, мені нема чого поставити собі за провину.
6. У мене часто виникає таке відчуття, коли я сам не знаю, чого я хочу.
7. Я настільки добре знаю своє тіло (організм), що розумію, коли дрібні нездужання викликані моїми внутрішніми конфліктами чи серцевими розладами.
8. Мене дуже засмучує те, що я ніколи не досягну ідеального стану власної особистості.
9. Замість того, щоб «виходити із себе» та злитися, я вмію вести уявний (внутрішній) діалог і розмовляти із собою навіть тоді, коли проблема викликає суперечливі думки й почуття.
10. Іноді я реагую на певні ситуації інакше, ніж хотілося б.
11. Є речі, в які я глибоко вірю, і такі цінності, в ім'я яких я зробив би (зробила б) більше, ніж можу зараз припустити.
12. Я завжди поспішаю, мені бракує часу, або я беруся за виконання завдань, що перевищують можливості однієї людини.
13. Я вмію підтримувати себе у важких ситуаціях, а коли в мене є можливість (час, місце), то дозволяю собі «похворіти», розслабитися.
14. Я вважаю, що сьогодні світ настільки змінився, що добро і зло стали чимось відносним.
15. Часто, коли я чую критичні оцінки інших людей про себе, уголос я погоджуюся з ними, хоча, насправді я так не думаю.

Інтерпретація результатів.

10 балів за кожне «Так» на запитання 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 та за кожне «Ні» на запитання 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 15. За кожне «Не знаю», незалежно від номера запитання, нарахуйте 5 балів. Ступінь узгодженості людини можна умовно визначити як високий, середній та низький. Якщо показник ступеня узгодженості із собою становить:

100 і більше балів, його можна характеризувати як високий. До високого ступеня узгодженості із собою можна віднести людей, які живуть у злагоді з собою, вони знають свої особливості та впевнені в їх позитивності. Володіють цінним даром знаходити вихід із складних ситуацій як особистісного характеру, так і тих, що стосуються взаємин з іншими людьми;

якщо показник у межах 50–99 балів, то у таких людей ступінь узгодженості із собою середній. У них багато сумнівів відносно себе, їм властиві незадоволеність всім, що б вони не робили, є деякі перешкоди для повного прийняття власної особистості, а також їм не вистачає впевненості у своїх можливостях, віри в себе;

якщо показник 0–49, ступінь узгодженості із собою у людини низький, така людина себе не любить, відповіді говорять про повну відсутність прийняття себе і згоди із собою. Вони у всьому собі дорікають, мають сумнів у своїх можливостях, вважають, що вони нічого не варті. Чим нижчий ступінь узгодженості із собою, тим більше людина потребує уваги та психологічної підтримки.

Контрольні запитання

1. Чим з психологічної точки зору доросла людина відрізняється від юнака?
2. Чи залежить рівень розвитку в дорослому віці від виховання у юності?
3. Чи є актуальною проблема формування творчої особистості у дорослому віці?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Опишіть життєвий шлях дорослої людини.
2. Визначте, які вирішальні психологічні ознаки є показниками дорослості людини.
3. Охарактеризуйте фактори, які впливають на фізичну активність дорослого індивіда.

Рекомендована література

1. Ананьев БГ. Возрастные аспекты онтопсихологии: учеб. пособие; Крылов АА, Рыбалко ЕФ, редакторы. Санкт-Петербургский ун-т. Санкт-Петербург; 1993. 95 с.
2. Бех ІД. Особистість у віковому онтогенезі. Педагогіка і психологія. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2019; 1 (102): 6–13.
3. Воронова ВІ. Психологія спорту: навч. посіб. для студ. ВНЗ; вид. 2-ге, без змін. Київ: Олімпійська л-ра; 2019. 271 с.
4. Донець СІ. Духовний розвиток особистості у кризі входження у дорослість (теоретичний аналіз питання). Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психол. науки. 2018; 7 (52): 32–38.
5. Кутішенко ВП, Ситавицька СО. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: навч. посіб. Київ: Каравелла; 2009. 447 с.
6. Павелків РВ. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор; 2015. 469 с.
7. Смульсон МЛ. Психологічні засади розвитку інтелекту дорослих. Проблеми сучасної психології. 2013; 1: 9–15.
8. Bischof LJ. Adult Psychology. New York: Harper and Row Publishers; 1969. 315 p.
9. Bromley DB. The Psychology of Human Ageing. Liverpool; 1978.

ТЕМА 9. ПСИХОЛОГІЯ СТАРІННЯ

Ключові поняття: пізнання, ідентифікація людини похилого віку, самооцінка.

- Загальна характеристика старіння.
- Розвиток родинних стосунків у старості.
- Задоволеність життям у старості.
- Особливості фізичної активності у похилому віці.

9.1. Загальна характеристика старіння.

Під час старіння особливості психічних функцій полягають у погіршенні короткострокової *пам'яті* і збільшенні часу реакції. Обидва фактори обмежують можливості для достатнього рівня існування у суспільстві і є об'єктом великого числа досліджень. Хоча, якщо літня людина отримує достатньо часу для вирішення конкретного завдання, то лише незначно поступається молодим. *Мовленнєва* робота, яка пов'язана з словниковим запасом, загальними знаннями та діяльністю, до якої людина звикла, зменшує продуктивність із віком майже непомітно.

Основу стану і динаміки особистісних змін людини похилого віку становлять, передусім, природні фізіологічні процеси старіння організму, що неминуче викликають зміни *емоційно-вольової сфери* особистості. В емоційній сфері з'являються неконтрольовані посилення афективних реакцій (сильне нервово збудження зі схильністю до смутку, слізливості). Люди похилого віку можуть відчувати емоції, не знайомі їм у період їхньої молодості. У них не спостерігається зменшення відчуття позитивних емоцій, наприклад, щастя і радості. Негативні емоції, навпаки, не стають менш сильними, проявляються рідше, чим раніше. Крім того, у людини похилого віку рідше спостерігаються раптові перепади настрою, вони здатні краще контролювати свої емоції.

З віком відбуваються суттєві функціональні та структурні зміни організму, що мають індивідуальні відмінності. При цьому одні індивідууми відчують себе старшими за свій вік, а інші – молодшими. Мова йде не стільки про зовнішні ознаки, скільки про фізіологічні, анатомічні та психологічні прояви старіння. Процес старіння визначається співвідношенням між внутрішніми і зовнішніми факторами.

9. 2. Розвиток родинних стосунків у старості.

Зазвичай люди літнього віку в сімейних стосунках прагнуть поєднувати свободу й активність. У багатьох західних країнах вони надають перевагу незалежному життю, хоча для них є важливим, щоб діти або близькі родичі мешкали неподалік. Значною підтримкою у старості є психологічний контакт із онуками і правнуками. У багатьох бабусь і дідусів налагоджуються з ними дружні стосунки, які часто відіграють домінуючу роль у спонукальній сфері людей похилого віку, дають їм відчуття особистісного та сімейного оновлення, вносять різноманітність у їхнє життя, надають йому сенсу.

Літні люди – дідусі і бабусі – виконують важливі соціальні ролі, які мають різну *мотиваційну спрямованість*:

1) присутність зумовлена прагненням бабусі і дідуса створити спокійну обстановку, особливо за наявності загрози розпаду родини. Вони намагаються зберегти стабільність, стримуючи внутрішні конфлікти;

2) сімейна «національна гвардія», коли літні люди беруть активну участь у житті родини, віддаючи себе вихованню молодого покоління;

3) арбітри – бабусі і дідусі зберігають сімейні духовні цінності, підтримують цілісність, спадкоємність родини, намагаються владнати конфлікти між дорослими членами родини, вважаючи, що мають більше досвіду та можуть подивитися на проблему збоку;

4) зберігачі сімейної історії. Багато бабусь і дідусів, дбаючи про наступність між поколіннями, передають онукам у спадщину сімейні традиції.

Кожна з цих ролей може бути реальною чи символічною, що залежить від родинних традицій, старань і умінь літніх людей реалізувати задумане, зацікавленості, уважності представників молодших поколінь до цих питань.

9. 3. Задоволеність життям у старості.

Проблема старіння сьогодні стоїть досить гостро, вона спрямована на пошук шляхів ефективного використання існуючих соціальних структур, психологічних процедур і ресурсів з метою поліпшення умов життя та самопочуття людей похилого віку.

Людина похилого віку більше звертає увагу на себе, знижується її ініціативність, зростає пасивність. Зміни під час старіння відбуваються і на біологічному рівні (погіршується рухливість, а також робота сенсорних систем – слух, зір, смак і нюх). Найважливішою характеристикою літнього віку є *прагнення до осмислення життя*, підведення підсумків своєї діяльності.

При неадекватному ставленні до старості у людини похилого віку виникає відчуття незадоволення життям, зубожіння почуттів, що разом із хронічним погіршенням здоров'я і прогресуючою втратою інтересу до оточуючого провокує негативні зміни особистості у формі «загострення» особистісних рис. Ця нова позиція більшою мірою залежить від самої людини.

Існує багато теорій про те, що таке «успішне старіння». Базовою ідеєю успішного старіння є уявлення про те, що літні люди мають залишатися активними, щасливими і здоровими. Ці три складові є основою усіх теорій успішного старіння.

9. 4. Особливості фізичної активності у похилому віці.

Між темпом старіння, тривалістю життя і заняттям фізичною культурою існує незаперечний зв'язок. Рівень життєдіяльності організму в ході вікового розвитку, тривалість життя залежать від двох протилежних явищ: з одного боку – згасання, порушення обміну і функцій, з іншого – включення елементів фізичного виховання. Адекватне функціональне

навантаження для органів і систем не тільки перешкоджає процесам передчасного старіння, а й веде до відновлення тканин і органів.

Фізична активність є найважливішою передумовою збереження функціональної здатності організму в похилому віці. До числа основних засобів збереження і відновлення функцій рухового апарату належить гігієнічна, основна і лікувальна *гімнастика*. Із загальнооздоровчою метою і для спрямованого впливу на функції серцево-судинної і дихальної систем широко використовують дозовану ходьбу, біг помірної інтенсивності, прогулянки на лижах, їзду на велосипеді, плавання та інші вправи циклічного характеру, відповідно регламентовані за інтенсивністю та тривалістю навантаження.

Практична робота № 9

Дослідження вольової саморегуляції (А. Зверькова, Е. Ейдмана)

Мета – визначити рівень розвитку вольової саморегуляції.

Інструкція. Уважно прочитайте кожне твердження та навпроти номера поставте знак «плюс» (+), якщо вважаєте його правильним, якщо неправильним – «мінус» (-).

Текст опитувальника

1. Якщо щось не «клеїться», у мене часто з'являється бажання залишити цю справу.
2. Я не залишаю своїх планів і справ, навіть якщо доведеться обирати між ними і приємною компанією.
3. Мені неважко стримати спалах гніву, якщо це необхідно.
4. Зазвичай я зберігаю спокій в очікуванні приятеля, який запізнюється.
5. Мене важко відволікти від розпочатої роботи.
6. Мене сильно «вибиває з колії» фізичний біль.
7. Я завжди намагаюсь вислухати співрозмовника не перебиваючи, навіть якщо не терпиться йому заперечити.
8. Я завжди «гну» свою лінію.

9. Якщо потрібно, я можу не спати протягом ночі (наприклад, робота, чергування) і весь наступний день бути в «хорошій формі».

10. Мої плани дуже часто перекреслюють зовнішні обставини.

11. Я вважаю себе терплячою людиною.

12. Мені не просто примусити себе холоднокровно спостерігати за явищем, яке хвилює.

13. Мені рідко вдається примусити себе продовжити роботу після серії образливих невдач.

14. Якщо я ставлюся до когось погано, мені важко приховати це.

15. Я можу зайнятися своїми справами при незручних та невідповідних обставинах, якщо це необхідно.

16. Мені сильно ускладнює роботу усвідомлення того, що її необхідно обов'язково зробити до певного терміну.

17. Вважаю себе рішучою людиною.

18. Фізичну втому я переношу легше, ніж інші.

19. Краще почекати ліфт, який щойно поїхав, ніж підніматися сходами.

20. Зіпсувати настрій мені не так просто.

21. Іноді якась дрібниця охоплює мої думки, не дає спокою, і я ніяк не можу від неї відволіктися.

22. Мені важче зосередитися на завданні або роботі, ніж іншим.

23. Пересперечати мене важко.

24. Я завжди прагну закінчити розпочаті справи.

25. Мене легко відволікти від справ.

26. Я іноді помічаю, що намагаюся досягти свого всупереч обставинам.

27. Люди часом заздять моєму терпінню і ретельності.

28. Мені важко зберегти спокій у стресовій ситуації.

29. Я помічаю, що під час монотонної роботи несвідомо починаю змінювати спосіб дії, навіть якщо це призводить до погіршення результатів.

30. Мене, зазвичай, сильно дратує, коли «перед носом» зачиняються дверцята транспорту або ліфта, який від'їжджає.

Інтерпретація результатів. Мета обробки результатів – визначення величин індексів вольового самоконтролю за пунктами загальної шкали (ВСК) й індексів за субшкалами наполегливість (Н) і самовладання (С). Кожен індекс – це сума балів, отримана після підрахунку збігів відповідей з ключем загальної шкали або субшкали.

В опитувальнику шість маскувальних тверджень, тому загальний сумарний бал за шкалою ВСК має перебувати у діапазоні від 0 до 24, за субшкалою «наполегливість» – від 0 до 16 і за субшкалою «самовладання» – від 0 до 13.

Ключ для підрахунку індексів вольової саморегуляції

Шкали та субшкали індексу ВСК	Кількість пунктів	Ключ
Загальний індекс ВСК (загальна шкала)	24	1-, 2+, 3+, 4+, 5+, 6-, 7+, 9+, 10-, 11+, 13-, 14-, 16-, 17+, 18+, 20+, 21-, 22-, 24+, 25-, 27+, 28-, 29-, 30-
Наполегливість (Н)	16	1-, 2+, 5+, 6-, 9+, 10-, 11+, 13-, 16-, 17+, 18+, 20+, 22-, 24+, 25-, 27+
Самовладання (С)	13	3+, 4+, 5+, 7+, 13-, 14-, 16-, 21-, 24+, 27-, 28-, 29-, 30-
Соціальна бажаність (СБ)	6	8, 12, 15, 19, 23, 26 (маскувальні пункти)

Рівні вольової саморегуляції визначаються у зіставленні з середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони становлять більшу половину максимально можливої суми збігів, то цей показник відображає високий рівень розвитку загальної саморегуляції, наполегливості або самоконтролю. Для шкали «ВСК» ця величина дорівнює 12, для шкали «Н» – 8, для шкали «С» – 6.

Високий бал за шкалою «ВСК» притаманний особам емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним. Для них характерний спокій,

впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття власного обов'язку. Зазвичай, вони добре рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки; їм властива виражена соціально-позитивна спрямованість. Іноді можливе зростання внутрішньої напруженості, пов'язаної із прагненням проконтролювати кожен нюанс власної поведінки і тривоги з приводу її спонтанності. Низький бал спостерігається у людей чуттєвих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі. Рефлексивність у них невисока, а загальний фон активності, зазвичай, знижений, їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано як із незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, яка не підкріплена здатністю до рефлексії і самоконтролю.

Субшкала наполегливість характеризує силу намірів людини – її прагнення до завершення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, які активно прагнуть виконати заплановане, їх мобілізують перешкоди на шляху до мети, але відволікають альтернативи та спокуси, головна їх цінність – розпочата справа. Таким людям притаманні повага до соціальних норм, прагнення повністю підпорядкувати їм власну поведінку. У крайньому випадку можлива втрата гнучкості поведінки, поява маніакальних тенденцій. Низькі значення за цією шкалою свідчать про підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призводити до непослідовності і навіть хаотичної поведінки. Знижений фон активності і працездатності, зазвичай, компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Субшкала самовладання відображає рівень вільного контролю емоційних реакцій і станів. Високий бал за цією субшкалою набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою у різних ситуаціях. Для них притаманний внутрішній спокій, впевненість у собі, які звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового,

неочікуваного і поєднують зі свободою вчинків, тенденцій до новаторства і радикалізму. Прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, переваги постійного занепокоєння і втоми. На іншому полюсі цієї субшкали – спонтанність і імпульсивність, поєднані з образливістю і наданням переваги традиційним поглядам, які відгорожують людину від інтенсивних переживань та внутрішніх конфліктів, сприяють незворушному фону настрою.

Соціальна бажаність високих показників за шкалою неоднозначна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності і стосунках із людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки. Низькі рівні наполегливості та самовладання у багатьох випадках виконують компенсаторні функції, проте також свідчать про порушення у розвитку властивостей особистості, вміння будувати свої стосунки з іншими людьми й адекватно реагувати на різноманітні ситуації. Таким чином, соціальна бажаність шкал опитувальника ВСК є неоднозначною. Можливою виявляється поява дезадаптивних рис та форм поведінки на позитивних шкалах полюсів і позитивно-компенсаторних форм – на негативних полюсах.

Контрольні запитання

1. Які існують вікові рамки та психологічні ознаки людини літнього віку?
2. Як відрізняється психологічна характеристика людини дорослого і похилого віку?
3. Чи можлива задоволеність життям у похилому віці?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Розкрийте одну з теорій «успішного старіння».
2. Назвіть кризові періоди розвитку у похилому віці.
3. Охарактеризуйте можливість навчання у літньому віці.

Рекомендована література

1. Ананьев БГ. Человек как предмет познания психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2001. 288 с.
2. Барчій МС, Алмаші СІ. Деякі аспекти міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Психологія: теорія і практика. 2018; 1 (1): 14–19.
3. Бунак ВВ. Выделение этапов онтогенеза и хронологические границы возрастных периодов. Советская педагогика. 1966; 11: 105–110.
4. Дзюба ТМ, Коваленко ОГ. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навч. посіб.; Моргун ВФ, редактор. Київ: Видавничий Дім «Слово»; 2013. 264 с.
5. Коваленко ОГ. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія. Київ: Інститут обдарованої дитини; 2015. 456 с.
6. Новик ЛМ, Козел ОГ. Психологічні особливості осіб похилого віку. Юність науки-2019: соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірантів і молодих вчених, у 2 ч.; 2019 квіт. 17–18; Чернігів. Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т; 2019; 2: 47–49.
7. Щотка ОП. Щаслива старість: «рожеві окуляри» для дорослих? Ракурси психологічного благополуччя особистості. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; 2017: 17–23.
8. Jarvik LF, Erlenmeyer-Kimling L. Mental Changes and Ageing: Design of Longitudinal Studies. XVIII Междунар. психол. конгр. Москва; 1966.
9. Owens WA. Age and Mental Abilities. Genet. Psychol. Monogr. 1953; 48: 3–54.
10. Vincent JA. Old Age. London: Routledge; 2003.

ТЕМА 10. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ключові поняття: гендерна психологія, гендерний підхід, психологія статі, етапи розвитку гендерної психології, проблеми статі.

- Гендерна психологія як наука.
- Предмет, об'єкт та завдання гендерної психології.
- Історія розвитку гендерної психології.
- Проблеми статі та гендеру в психології.

10. 1. Гендерна психологія як наука.

Гендерна психологія – галузь психологічного знання, що вивчає набуті в процесі соціалізації характеристики проявів різних форм гендерної ідентичності, що детермінують соціальну поведінку людей залежно від їхньої статевої приналежності в інтерперсональній взаємодії.

Теоретичною основою курсу «Основи вікової та гендерної психології» є *гендерний підхід*, що пропонує новий спосіб пізнання дійсності, у якому відсутні поляризація та ієрархія «чоловічого» і «жіночого». Дослідники значну увагу приділяли психології статі людини та пов'язаними з нею психологічними та біологічними причинами поведінки. Саме біологічні відмінності між чоловіком і жінкою стали основним підґрунтям для створення галузі психології статевих відмінностей. *Психологія статі* – це науковий напрям психологічного знання, яке об'єднує дослідження психологічних відмінностей між статями, що обумовлені біологічними чинниками. Отже, передумовою розвитку гендерної психології можна вважати психологію статі. Виникнення саме гендерної психології пов'язане з утвердженням у науці у 1960–1970-х роках самого поняття «гендер». Гендерна психологія як наука займається сферою соціально-психологічних досліджень, що має окреслене дослідницьке поле та спирається на відповідні психологічні теорії.

10. 2. Предмет, об'єкт та завдання гендерної психології.

Об'єктом гендерної психології є особливості психіки людини, фактори та умови їх формування та функціонування, які пов'язані зі статтю. *Предметне поле* гендерної психології охоплює аналіз концептуальних підходів і досліджень, які стосуються засвоєння статевих ролей, їх характеристику у сім'ї та соціумі та психологічні підходи до гендерних проблем. Варто відмітити, що формування предмета гендерної психології пройшло кілька етапів: дослідження соціальної природи психологічних відмінностей між статями; дослідження фемінності та маскулінності особистості як двох форм вияву соціальної нормативності на рівні особистості; дослідження множинної гендерної ідентичності особистості.

Основними завданнями гендерної психології є: аналіз природи гендерних відмінностей, соціокультурних факторів та умов, що їх породжують; вивчення подібності в психологічних характеристиках та особливостях поведінки чоловіків і жінок; дослідження особистісних передумов успішної самореалізації чоловіків і жінок у невідповідних статі сферах життєдіяльності (наприклад, жінок у професійній сфері, чоловіків у сімейній); аналіз крос-культурних чинників конструювання гендеру.

Гендерна психологія виступає як інтегративна наука, що стоїть на перехресті безлічі дисциплін, які належать до соціальних, поведінкових і біолого-поведінкових наук. Вона торкається багатьох питань людської природи, багато з яких стосуються сфери інтересів філософії. До ключових питань дисципліни звертаються біологічні, когнітивні, соціальні науки.

10. 3. Історія розвитку гендерної психології.

Витоки ідей, пов'язаних з розвитком гендерної психології, беруть свій початок ще з античних часів, де вперше було введено поняття про андрогінів, ідеї рівноправ'я між чоловіками та жінками тощо.

В історії розвитку гендерної психології виділяють *п'ять етапів*: 1) розробка відповідних ідей у руслі філософії (від античних часів до кінця XIX ст.); 2) формування предмета і розділів гендерної психології (кінець

XIX–початок XX ст.); 3) «фрейдівський період», пов’язаний з ім’ям З. Фрейда і психоаналізом (початок XX ст.–1930-ті роки); 4) початок експериментальних досліджень і поява перших теорій (1950–1980-ті роки); 5) бурхливий розвиток гендерної психології: сплеск експериментальних досліджень, теоретичне осмислення емпіричних фактів, адаптація відомих методів і методик для вивчення гендерної проблематики і створення специфічних гендерних методик (з 1990-х років до сьогодні).

10. 4. Проблеми статі та гендеру в психології.

Сучасна гендерна психологія прагне показати механізми конструювання гендерної ідентичності в різних часових і соціокультурних контекстах; з’ясувати умови успішної самореалізації жінок та чоловіків у невідповідних статі сферах життєдіяльності; здійснити аналіз чинників гендерної соціалізації на основі крос-культурних порівнянь.

Перша проблема – дефіцит чоловіків та хлопчиків у гендерних дослідженнях. У психології укорінився міф про те, що всі знання, які були отримані до започаткування жіночих досліджень, проводилися винятково на чоловіках, тому психологія чоловіків досконально вивчена, на відміну від жіночої. Однак у реальності все не зовсім так. Незважаючи на те що чоловіків частіше використовували як іспитованих, їхній контингент не був різноманітним. Обстежувану вибірку зазвичай складали світлошкірі, вищого чи середнього класу чоловіки. Тому відмінності культурні, расові, етнічні, а також ті, які стосувалися сексуальної орієнтації, майже не вивчалися.

Друга проблема – методологічного характеру в середині самої гендерної психології. Під час організації гендерних досліджень у різних галузях психології існують серйозні методологічні розбіжності. Гендерні дослідження добре інтегровані у сферу соціальної психології, проте вони здійснюються не тільки в рамках соціальної психології, а й в інших галузях психології, наприклад, нейробіології, спортивній психології, клінічній психології. Ці дослідження використовують різні методи, теорії, моделі,

оцінні критерії та терміни, що є причиною непорозумінь у гендерних питаннях.

Третьою проблемою є доволі стійка у психології тенденція протиставляти статі («протилежна стать», «інша стать»), перебільшувати величину гендерних відмінностей чи надмірно підкреслювати статистичні відмінності між чоловіками та жінками, а також не інтерпретувати їх походження.

Практична робота № 10

Кейс проблемних ситуацій

1. Фемінізм виник у Франції в період Великої революції наприкінці XVIII ст. У цей час Олімпія де Гуж виступила із «Декларацією прав жінок», і це був єдиний протест проти існуючого протиріччя в законодавстві, де, з одного боку, декларація прав людини проголошувала рівність всіх людей, з іншого, за кодексом Наполеона, жінці відводилося місце лише в сім'ї (тобто нижчий суспільний статус, ніж у чоловіків). Декларація прав жінок вимагала надати жінкам рівні права з чоловіками: право брати участь у всіх суспільних заходах і обіймати всі посади. Конвент дозволив жінкам брати участь в обговоренні політичних питань і виступати у пресі. Проте пізніше права голосу жінкам надано не було. Що спонукало виникнення феміністського руху у Франції? Які причини, на вашу думку, у відмові жінкам у наданні рівних прав?

2. Викладач просить студентів уявити й описати суспільство, вільне від гендерних поглядів. Обговорюються переваги соціального устрою для жінок і для чоловіків, для розвитку індивідуальності кожного члена суспільства.

3. Окресліть сучасні проблеми статі та гендеру в психології.

Контрольні запитання

1. Що таке гендерна психологія та психологія статі?
2. У чому полягають предмет та завдання гендерної психології?
3. Які основні етапи розвитку гендерної психології?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Дайте письмовий опис кожного етапу в історії гендерної психології.
2. Назвіть основні завдання сучасної гендерної психології, виявлення психологічних відмінностей між чоловіками та жінками.
3. Дайте письмову відповідь: структура гендерного знання – гендерологія, фемінологія, гендерна психологія, психологія гендерних відносин, сучасна гендерна теорія.

Рекомендована література

1. Єрмолаєва ТВ, Шваб КВ. Гендерні стереотипи у сучасному українському суспільстві. Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2017; 1 (13): 92–95.
2. Клещина ИС. Развитие гендерных исследований в психологии. Общественные науки и современность. 2002; 3: 181–191.
3. Словник гендерних термінів. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, ННІ історії і філософії, Центр гендер. дослідж. і комунікацій; Шевченко ЗВ, укладач. Черкаси: Чабаненко Ю; 2016. 335 с.
4. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.
5. Черняхівська ВВ. Еволюція гендерних стереотипів відповідно до типів держави, відносин влади, домінування. Науковий вісник. 2020; 1 (3): 213–222.
6. Щотка ОП. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин : Видавець Лисенко ММ; 2019. 358 с.
7. Archer J, Lloyd B. Sex and Gender. Second edition. Cambridge : University press; 2002. 295 p.
8. Helgeson VS. The psychology of gender 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.
9. Wilkinson S. Feminist psychology. Critical psychology. London: Sage Publications; 1997: 247–264.

ТЕМА 11. СТАТЬ ТА ГЕНДЕР В ПСИХОЛОГІЇ

Ключові поняття: стать, гендер, гендерні відносини, гендерна система, теорії гендеру.

- Поняття «статі» та «гендеру» в психології.
- Гендерна система та її компоненти.
- Психологічні теорії гендеру.

11. 1. Поняття «статі» та «гендеру» в психології.

Введення поняття гендеру стало одним з найбільших досягнень сучасної науки. Більшість дослідників сходяться у тому, що поняття «гендер» у науковий обіг уперше було введено в 1968 р. американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночості». Він встановив залежність між розумінням чоловічих і жіночих ролей, позиціями, рисами характеру та особливостями суспільного розвитку. «Гендер» Р. Столлер розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Він дійшов висновку, що легше хірургічним шляхом змінити стать людини, ніж психологічним – її гендерну ідентичність. З цього моменту, як стверджує автор, було здійснено історично першу спробу диференціації понять «стать / секс» і «стать / гендер» на основі діалектики співвіднесення «природного–соціального».

Концепція гендерних відносин виходить із соціальної детермінованості відносин між статями і вводить відмінність між поняттям «sex» – біологічна стать і «gender» – соціальна стать. *Стать* – це комплекс анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. Залежно від аспекту дослідження статі розрізняють: *біологічну стать* – це сукупність контрастних анатомічних, репродуктивних ознак осіб одного виду; *психологічну стать* – це характеристика особистості і соціальних ознак поведінки індивіда з точки зору маскулінності-фемінності.

Про біологічну стать говорять як про багаторівневу систему:

- генетична стать (певний набір генів, наявність Y-хромосоми);
- гонадна стать (певний набір гормонів: тестостерон, естроген);
- морфологічна стать (будова геніталій, ступінь оволосіння тіла, м'язева маса, розподіл жирової тканини);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Поєднання різних характеристик кожного рівня визначає різноманіття конституційних особливостей кожної людини, тоді як звичний розподіл людей на дві статі фактично спирається тільки на один біологічний критерій – морфологічну стать (наявність тих чи інших геніталій). З морфологічною статтю в масовій свідомості пов'язуються різноманітні поведінкові характеристики: якщо в індивіда одні геніталії, то йому приписується одна поведінка, якщо інші – то, відповідно, інша поведінка. Більшості людей притаманна мало усвідомлювана пізнавальна установка, що саме геніталії є основним критерієм і початковою точкою відліку під час оцінювання всіх складових біологічної статі. Саме до геніталій прив'язуються характеристики генетичного, гонадного і церебрального рівнів у ході оцінювання норми або відхилень у розвитку сексуальності людини. Генетичні, ендокринні та церебральні чинники дійсно впливові, але визначають не психологічні відмінності між чоловіками і жінками, а рівень психічної і рухової активності організму. З ними пов'язані рухливість, можливість застосування м'язової сили в тій чи іншій діяльності, збудливість, швидкість реакцій. Біологічно обумовлена активність психічних і реактивних процесів, у свою чергу, є вихідним матеріалом для подальшого становлення, реалізації, розвитку і зміни різноманітних форм самовираження особистості в деякому соціальному контексті. Отже, стать характеризується біологічними ознаками індивіда.

Поняття «гендер» характеризує стать, як соціальне явище, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю (sex). Оскільки в

соціальної психології досліджуються соціокультурні чинники формування статевих відмінностей, що повинно знаходити відображення і в науковому дослідному інструментарії, то це дає підстави стверджувати, що для визначення відмінностей між чоловічими і жіночими якостями в соціальної психології краще віддавати перевагу поняттю «гендер». Отже, гендер – це соціально-психологічне поняття, яке визначає статус людини з точки зору маскулітності (чоловічими якостями) або фемінності (жіночими якостями).

Поняття «гендер» використовується Всесвітньою організацією здоров'я для опису характеристик жінок та чоловіків, які є соціально обумовленими, тоді як «стать» є біологічно визначеною. Люди народжуються жінками та чоловіками, але вчаться бути дівчатами і хлопцями, які переростають у жінок та чоловіків. Така засвоєна поведінка становить гендерну ідентичність та визначає гендерні ролі.

Зростає кількість людей, які ідентифікують себе біля континууму між чоловіком і жінкою, або як негендерні (ні чоловік, ні жінка). Тому у них часто є свої слова, щоб описати себе, а не використовувати заздалегідь визначені категорії чоловіків і жінок. Хоча більшість людей ідентифікують себе як небінарні, це не нова концепція й існує багато років у різних культурах світу.

Гендерні відносини є певною структурою, яка пронизує всі сфери соціального буття та продукує і відтворює гендерну нерівність. Саме ця структура – той невидимий гендерний бар'єр, який повинна перебороти особистість на шляху до різних форм самоактуалізації. Особливістю гендерних відносин є те, що вони здаються «природно заданими», тобто незначно підпорядкованими прямому або непрямому соціальному впливу. Насправді ж будь-які зміни в соціальної сфері (особливо в періоди активної соціальної трансформації) відбиваються на гендерних відносинах, причому, зазвичай, несиметричним чином для чоловіків і жінок. Головними детермінантами гендерних характеристик поведінки служать соціальні очікування, ролі й конвенційні вимоги статевої адекватності поведінки.

11. 2. Гендерна система та її компоненти.

Досліджуючи гендер, Г. Рабін і А. Річ прийшли до висновку, що *гендер* – своєрідна система, пов'язана з іншими владними (стратифікаційними) категоріями. Поняття «гендерна система» включає різноманітні компоненти і по-різному визначається дослідниками. Так, Г. Рабін гендерну систему визначає як набір механізмів, за допомогою яких суспільство перетворює біологічну сексуальність у продукти людської діяльності. Дослідження гендерних систем допомагає зрозуміти соціально організовані відносини між статями. *Гендерна система* – це інститути, поведінка й соціальні взаємодії та комунікативні інтеракції, які приписуються відповідно до статі. Вона включає три взаємозалежні компоненти: соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі; статевий поділ праці, відповідно до якого чоловікам і жінкам приписуються різні завдання; соціальну регуляцію сексуальності, що позитивно оцінює одні форми сексуальності й негативно – інші.

Гендерна система відносно стійка і відтворюється механізмами первинної і вторинної соціалізації та нормативними системами суспільства. Однак у кожному суспільстві ці системи асиметричні таким чином, що чоловіки й все «чоловіче / маскулінне» (риси характеру, моделі поведінки, професії та інше) вважаються первинними, значущими й домінуючими, а жінки й все «жіноче / фемінне» визначається як вторинне, незначне із соціальної точки зору й підрядне. Важливу роль у розвитку й підтриманні гендерної системи відіграє свідомість людей. Конструювання гендерної свідомості індивідів відбувається за допомогою поширення й підтримання соціальних і культурних стереотипів, норм і приписів, за порушення яких суспільство карає людей (наприклад, ярлики «чоловікоподібна жінка» або «чоловік, а поводиться як жінка» досить болісно переживаються людьми й можуть викликати не тільки стреси, а й різні види психічних розладів).

11. 3. Психологічні теорії гендеру.

Основні теорії гендеру з дослідження становлення гендерної ідентичності та механізмів гендерної соціалізації: психоаналітична теорія, теорія соціального научіння, теорія когнітивного розвитку, теорія гендерної схеми, «нова психологія статі», теорія соціальної драматургії І. Гофмана, етнометодологія Г. Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру К. Уеста та Д. Зімермана.

Психоаналітична теорія сформована в межах психоаналізу, пропонує біологічне пояснення за З. Фрейдом. Прихильники цього підходу акцентують значення раннього дитинства для подальшої статево-рольової поведінки індивіда, у якій важливим аспектом ідентифікації дитини відіграє один із батьків своєї статі.

Теорія соціального научіння пояснює роль навчання, позитивного та негативного підкріплення, моделі батьківської поведінки, акцентує вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статево-рольову поведінку, типову для певної статі.

Теорія когнітивного розвитку базується на формуванні уявлень про статеві ролі у дітей активним структуруванням власного досвіду та розумінням своєї статевої приналежності за допомогою когнітивних структур свідомості.

Теорія гендерної схеми спирається на теорію когнітивного розвитку Л. Колберга, згідно з якою основним вважається активність дитини, що сприяє процесу засвоєння статевої ролі у контексті понять маскуліності-фемінності. Гендерно-схематизована переробка інформації відбувається тому, що у суспільстві існують статево-диференціальні практики. У свідомості дитини складається гендерна схема, яка функціонує як структура, налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію: поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче – жіноче».

«Нова психологія статі» з'явилася на Заході у 1970-ті роки. Дж. Стоккард та М. Джонсон зробили висновок про те, що біологічна, вроджена стать (хромосомна та гормональна) може лише сприяти визначенню потенційної поведінки людини, але головною є психологічна, соціальна стать або гендер. Гендер засвоюється протягом життя під впливом класових, етнічних, расових варіацій статевих ролей та відповідні їм очікування суспільства і особливості культури.

Теорія соціальної драматургії І. Гофмана. Поняття «гендерний дисплей» І. Гофмана розглядається як детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості. Це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру та гарантує збереження усталеного гендерного порядку на рівні соціальних стосунків.

Етнометодологія Г. Гарфінкеля спирається на конструювання гендеру у повсякденному спілкуванні, де створюється, стверджується та відтворюється уявлення про багатоманітність чоловічого та жіночого. Ним визначено механізм конструювання гендеру у процесі спілкування – це приписування (категоризація за статтю) на основі гендерних ознак, які демонструються, а також доводиться мінливість гендеру, оскільки він весь час потребує виконання та підтвердження.

«Творення» гендеру – це поняття, введене соціологами К. Уестом та Д. Зімерманом у 1987 р., де описано, що творення гендеру відбувається завдяки комплексу соціально контрольованих дій із сприйняття, самопрезентації, взаємодії, а метою є виявлення «чоловічої та жіночої природи». Сама особистість несе відповідальність за свої гендерні самовияви, адже, виходячи за межі гендерних сценаріїв, вона наражається на санкції (гендерна оцінка). Дітей навчають гендерно відповідної поведінки у взаємодії з оточуючими та проявами її у інших. Отже, створення гендеру полягає в управлінні ситуаціями таким чином, щоб поведінка розглядалася як гендерно відповідна чи гендерно невідповідна в певному контексті.

Сучасне бачення гендеру та опис його характеристик:

- соціальна обумовленість;
- багатовимірність;
- мінливість/контекстуальність;
- управління гендером.

Соціальна обумовленість полягає у новому уявленні про соціальну детермінацію, яку пов'язують із мовним конструюванням реальності та комунікативними практиками створення та відтворення гендеру. Гендер є невід'ємною частиною культурного дискурсу (реальної практики використання мови, в яку закладені гендерні відмінності у вигляді граматичних родів і правил їх вживання) і соціальних практик спілкування, взаємодії і діяльності людей. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Багатовимірність гендеру. Сучасні джерела демонструють нові підходи до проблеми гендеру, в яких поступово відбувається перехід множинності від однофакторних моделей до багатофакторних. І. Кон зауважує, що зі зміною системи гендерних ролей багато традиційних психологічних статевих розбіжностей, на яких ґрунтуються стереотипи маскулінності та фемінності, зникають або нівелюються, що зменшує поляризацію між ними. При цьому певні істотні розбіжності у характері діяльності, спрямованості інтересів та психічних процесах чоловіків та жінок залишаються. Відповідно змінюється зміст категорій маскулінності та фемінності в психології. Так, раніше вони вважалися взаємовиключними, взаємодоповнюючими, причому кожне відхилення від норми сприймалося як патологія або крок у напрямку до неї. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних якостей, коли індивід може одночасно демонструвати як маскулінні, так і фемінні риси.

Мінливість/контекстуальність. Ідея мінливості гендеру є не новою, дослідники проголошували її в ролі історичної ситуації, культурної специфіки, але не в контексті ситуації взаємодії. Гендер весь час потребує

виконання та підтвердження, він відтворюється у повсякденному спілкуванні.

Управління гендером. Соціальне конструювання гендеру відбувається за умов активної участі особистості у створенні гендерних відносин. Особистість управляє своїми гендерними самовиявами, оскільки шукає схвалення, а виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерну оцінку).

Біполярна модель гендеру (фемінність-маскулінність) була переглянута у концепції андрогінії Сандри Бем. Згідно з визначенням вченої, чоловіки та жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним моделям та можуть поєднувати у своїй поведінці як маскулінні, так і фемінні риси. С. Бем визначила чотири типи гендерної ідентичності: маскулінний, фемінний, андрогінний та недиференційований. Зображуючи андрогінію як поєднання маскулінних та фемінних рис, вона підкреслювала, що андрогінна особистість може мати більш гармонійний стандарт психічного здоров'я в суспільстві, де ригідна типізація статевих ролей вичерпує себе.

Українська дослідниця гендеру Г. Іванченко розкриває гендер як багатовимірну структуру, що містить чотири рівні: стать, сексуальність, гендерна (статєво-рольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні виокремлюється кілька варіантів гендеру, наприклад, «стать» містить два варіанти – чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає чотири варіанти (гетеросексуал, гомосексуал, бісексуал, асексуал), гендерна ідентичність (маскулінна, фемінна, андрогінна, недиференційована) також виокремлює кілька варіантів гендерних ролей (батьківських та подружніх).

Багато країн визнають «третю стать», питання в тому, де це може бути закріплено в документах, які засвідчують особу. Каліфорнія стала першим штатом у США, де дозволено вносити у свідоцтво про народження третю стать та отримувати статус non-binary. Право обирати «стать X» або стать за бажанням без довідки лікаря мають мешканці Нью-Йорка, Вашингтона. Зараз вказувати стать як «невизначену» можуть жителі Австралії. Там офіційно

передбачені три статеві групи: жінки, чоловіки і невизначені. Вказувати в документах «різну» стать або «інтерсекс» дозволили також у Німеччині. З 2013 р. закон дозволяє залишати цю графу взагалі порожньою. До кінця 2018 р. в законодавство Німеччини мали внести необхідні поправки, щоб дозволити інтерсексуалам реєструвати свою стать як «іншу», повідомляла німецька медіакомпанія Deutsche Welle (Радіо «Свобода», жовтень 2018 р.).

Практична робота № 11

Опитувальник «Я–жінка (чоловік)»

Мета – опитувальник використовується для діагностики усвідомлюваних і неусвідомлюваних гендерних установок особистості, дозволяє визначити також ступінь відповідності або невідповідності особистості існуючим гендерним стереотипам.

Інструкція. Опитувальник містить 14 незакінчених речень, в основі яких лежить принцип проєкції. Відповідаючи на вихідний невизначений стимул, індивід дає інформацію, що стосується його власної особистості. Гендерні стереотипи – це стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, відповідних поняттю «чоловіче» та «жіноче».

Необхідно протягом 10 хв закінчити речення.

Бланк відповідей

1. Я – жінка (чоловік), тому що _____
2. Я – жінка (чоловік) і хочу, щоб _____
3. Я – жінка (чоловік) і для мене _____
4. Я – жінка (чоловік) і не терплю, коли _____
5. Я – жінка (чоловік) і можу _____
6. Я – жінка (чоловік) і рада, коли _____
7. Я – жінка (чоловік) і знаю, що _____
8. Я – жінка (чоловік) і засмучена тим, що _____
9. Я – жінка (чоловік) і роблю _____
10. Я – жінка (чоловік) і мені подобається _____

11. Я – жінка (чоловік) і не хочу, щоб _____
12. Я – жінка (чоловік) і не можу _____
13. Я – жінка (чоловік), і це означає _____
14. Я – жінка (чоловік), і це дає мені можливість _____

Інтерпретація результатів. Для кожного речення визначається бал, який показує, наскільки воно характеризує опитуваного як відповідний гендерний стереотип (2 бали), не відповідний (0 балів) або нейтральний (1 бал). Отримані результати підсумовуються.

Приклади речень для жінок і варіанти відповідей з оцінкою.

Незакінчені речення	Варіанти відповідей	Бал
Я – жінка, тому що	народилася такою	2
	мені подобається бути такою	0
	просто жінка	1
Я – жінка і хочу, щоб	я завжди була красивою	2
	мене поважали і цінували мою думку	0
	був мир у всьому світі	1
Я – жінка і можу	бути терплячою	2
	домогтися в житті всього сама	0
	дозволити собі деякі речі	1

- від 19 до 27 балів свідчить про те, що особистість характеризує себе як відповідну гендерному стереотипу;
- від 10 до 18 – про те, що особистістю погано усвідомлюються або «витісняються» власні гендерні характеристики;
- від 0 до 9 балів свідчить про те, що особистість характеризує себе як не відповідну гендерному стереотипу.

Контрольні запитання

1. Які існують основні віхи становлення психологічного знання про гендер?

2. Яке місце займає психологія в структурі гендерного знання?
3. Які програмні завдання стоять перед сучасною гендерною психологією?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Дайте письмову відповідь на запитання: чому слідування традиційним гендерним нормам не сприяє розвитку особистості та якості життя.
2. Розв'яжіть ситуаційне завдання. Вчитель, який виграв національну нагороду, розповідає по телебаченню про свій спосіб навчання: «Ви берете учня і дивитесь, що його насправді цікавить, і далі спираєтесь на його інтереси». П'ятирічна дівчинка, що дивиться цю програму, запитує у мами: «Що, до школи ходять лише хлопчики?». Мама відповідає: «Ні, вона і про дівчаток говорить, але...». Поясніть, як ця ситуація відображає соціальне конструювання гендеру.
3. Поясніть, чим змістовно відрізняються поняття «стать» і «гендер».

Рекомендована література

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов ; пер. с англ. Москва: РОССПЭН; 2004. 336 с.
2. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии; пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер; 2007. 336 с.
3. Іванченко СМ. Багаторівнева модель гендеру. Соціальна психологія. 2007; 4: 157–173.
4. Кон ИС. Гендер и маскулинность, сыновья и отцы. Журнал социологии и социальной антропологии. 2012; 15, 1: 48–64.
5. Курдибаха ОМ. Психологічні особливості гендерної соціалізації підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів [дисертація]. Київ: НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; 2017. 228 с.

6. Уэст К, Зиммерман Д. Создание гендера. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». Москва: МЦГИ: МВШСЭН; 2001: 76–84.
7. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произвед.; Ярошевский МГ, составитель. Москва: Просвещение; 1990. 448 с.
8. Щотка ОП. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин : Видавець Лисенко ММ; 2019. 358 с.
9. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. New York; 1959.
10. Helgeson VS. The psychology of gender 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.
11. Kohlberg L. A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. The development of sex differences. 1966: 56–93.
12. Rich A. Of Woman Born: Motherhood as institution and experience. New York: Norton WW; 1976. 306 p.
13. Rubin G. The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy» of Sex. Women, Culture and Society. Stanford; 1974. 274 p.
14. Stoller R. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. New York; 1968. 383 p.
15. Tolland Laura JE. What is the difference between sex and gender? [Internet]. 2019. [cited 2020 March 26]. Available from : <https://www.ons.gov.uk/economy/environmentalaccounts/articles/whatisthedifferencebetweensexandgender/2019-02-21>.
16. World Health Organisation. [Internet] [cited 2020 March 27]. Available from : <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-determinants/gender/gender-definitions>.

ТЕМА 12. ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Ключові поняття: гендерна соціалізація, інтеріоризація, екстеріоризація, інститути гендерної соціалізації, гендерна сегрегація, механізми гендерної соціалізації.

- Поняття «гендерна соціалізація».
- Інститути гендерної соціалізації та їх механізми.
- Роль інститутів у процесі гендерної соціалізації.
- Механізми гендерної соціалізації.

12. 1. Поняття «гендерна соціалізація».

Гендерна соціалізація – це одна зі сторін загального процесу соціалізації індивіда, яка в широкому розумінні цього слова означає розвиток людини як соціальної істоти, становлення її як особистості. Перш ніж повноцінно включитись у соціальне життя, індивід повинен пройти період освоєння соціокультурних способів діяльності, засвоїти схему поведінки і мислення в процесі соціалізації. Оскільки особистості не існує поза статтю, її формування означає одночасно формування певної статі. Поняття «соціалізація» вперше було введено у 1940–1950-ті роки для позначення входження особистості у соціальну систему. Існує кілька підходів до розуміння цього процесу: перший вбачає процес соціалізації, як соціальної істоти та психологічної адаптації людини до соціуму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.); другий стверджує, що активна роль особистості здатна визначати обставини свого життя, а не лише адаптуватися у суспільстві (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.). В культурно-історичному підході Л. Виготський описує процес соціалізації як спільну діяльність, через яку відбувається перетворення інтерпсихічного в інтрапсихічні структури психіки дитини. Дитина інтеріоризує культурні знаки, а надалі екстеріоризує їх у своїй діяльності та спілкуванні.

Інтеріоризація – формування розумових дій і внутрішнього плану свідомості через засвоєння індивідом зовнішніх дій з предметами і соціальних форм спілкування. *Екстеріоризація* – процес переходу результатів розумових дій назовні. Зовнішні обставини, що створюють умови для соціалізації, розглядають як чинники: макрочинники (весь навколишній світ, держава, країна); мезочинники (етнос, регіон проживання, засоби масової інформації, заклад); мікрочинники (сім'я, референтна група, найближче оточення).

Соціалізація – процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище. З її допомогою відбувається відтворення соціальної системи та формування еталонів, стереотипів, стандартів. Гендерна соціалізація – процес засвоєння норм, правил поведінки, соціальних установок відповідно до культурних уявлень про роль, положення і призначення чоловіка і жінки в суспільстві на різних її етапах. Гендерна соціалізація здійснюється на рівні суспільства через такі інститути, як сім'я, система освіти (навчання, виховання), система ідеологічного впливу як свідомо організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства з метою формування у індивідів певних гендерних властивостей.

Успішність організації процесу гендерної соціалізації цими інститутами пов'язана з наявністю у них системи цілеспрямовано орієнтованих нормативів і стандартів гендерної поведінки в типових ситуаціях і має дві фази: адаптація (зовнішнє пристосування до гендерних стосунків), інтеріоризація (процес засвоєння гендерних стереотипів, норм, цінностей). До основних сфер гендерної соціалізації належать: спілкування та поведінка (форми та засоби гендерного спілкування, вміння застосувати їх у різних комунікаціях; опанування формами поведінки, притаманна чоловікам та жінкам); свідомість (набуття знань про гендерні норми, цінності, ролі; формування ціннісних позицій, поглядів, мотивів, переконань);

самосвідомість (формування засад для осмислення себе в категоріях фемінності/маскулінності та становлення критеріїв гендерної самооцінки).

Важливо визначити періоди гендерної соціалізації. *Первинна гендерна соціалізація* охоплює кілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання в школі до соціальної зрілості. Поступово дитина все більше усвідомлює особливості свого тіла, наявність у себе чоловічих або жіночих статевих органів і визначає їх як частину своєї статевої природи. Всі ці фактори приводять до розвитку первинної гендерної ідентичності. *Вторинна гендерна соціалізація* починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має кілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого. В підлітковий період гендерної соціалізації завершується формування фундаментальних зразків гендерної ідентичності, що дає підставу говорити про досягнення статевої зрілості індивідом і практичну завершеність формування гендерної ідентичності. Показником гендерної зрілості є формування в індивіда соціально-типових гендерних рис у результаті засвоєння ним стандартів гендерної культури. Процес і результат набуття індивідом гендерних властивостей, які є типовими для певної статі, називається *гендерною типізацією*. Отже, гендерна зрілість означає становлення гендерного типу особистості. Індивід у процесі гендерної типізації засвоює загальну інформацію для категоризації поведінки і ролі чоловіка і жінки, а також інформацію про форми поведінки і властивості особистості, які характерні для своєї статі. Гендерна зрілість – це не застигла сукупність раз і назавжди даних гендерних властивостей особистості, а динамічна система, що постійно розвивається.

12. 2. Інститути гендерної соціалізації та їх механізми.

Процес гендерної соціалізації здійснюється з самого народження та продовжується протягом всього життя. *Батьки*. Першим інститутом соціалізації виступають для дитини її батьки (сім'я). Це один із основних

соціалізуючих чинників. Процес соціалізації відбувається через цілеспрямоване систематичне виховання дитини.

Однолітки. Дитина прагне бути прийнятою не тільки батьками, а й однолітками, а це прийняття досягається через демонстрацію поведінки, що відповідає статево-рольовим стандартам. Досліджуючи групи однолітків, учені виявили, що гендерно відповідна поведінка проявляється в групах по іншому, ніж наодинці. Багато досліджень показали, що діти чітко віддають перевагу грі з дітьми (людьми) тієї самої статі. Уже в три роки домінує інтерес до ровесників, згодом сила інтересу збільшується. Статева сегрегація, переважний інтерес до спілкування з представниками своєї статі зберігається як мінімум до 11 років. Така особливість не пов'язана із зовнішнім формуванням різних аспектів мужності й жіночності. У цілому, діяльність дітей може розглядатися як «культура дитинства», зразки ігор, дій, ролей, норм, жартів і фольклору, які передаються з покоління в покоління дітьми, на що дорослі мають незначний вплив. Ця культура важлива з точки зору гендерної соціалізації.

Гендерна сегрегація – переважне спілкування із представниками своєї статі й обмеження контактів з представниками протилежної статі; спостерігається в дитячих іграх без участі дорослих, а у дорослому віці – у дружніх і ділових стосунках. І хлопчики, і дівчатка успішно залучають інших у свою взаємодію, але роблять це за допомогою різних стилів.

Школа. Вчителі продовжують розпочату батьками традицію формування різного типу поведінки у хлопчиків і дівчаток, виходячи з усталених гендерних стереотипів. Вони в середньому відводять дівчаткам на 20% часу менше, ніж хлопчикам. Хлопчиків частіше залучають до демонстрації різних дослідів у класі, дівчаткам же зазвичай пропонують писати. У тих випадках, коли не вистачає навчальних посібників або приладів, їх швидше отримують хлопчики; вчителі очікують від хлопчиків вищих результатів, особливо там, де потрібно абстрактне мислення, і більш високо оцінюють їхню роботу.

Засоби масової інформації. Діти значною мірою засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет та інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у засобах масової інформації, має глибокий вплив на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації прирівнюється до впливу батьків, оскільки діти проводять біля телевізора значний час. Жіночі та чоловічі образи, які подаються в телевізійних програмах, у більшості випадків надто стереотипізовані. Чоловіки виглядають заповзятливими, активними, діловими, жінки, перш за все, дуже привабливі, залежні, дбайливі. Справжній чоловік виступає в ролі спостерігача-контролера, готового не тільки інструктувати, а й заохочувати діяльність «справжньої жінки» в спільному сімейному просторі. Вона вчасно лікує дітей, перебілизу, готує смачні страви і чекає чоловіка. На відміну від романтичних історій, її діяльність спрямована не на саму себе (адже партнера вона вже домоглася), а на підтримання порядку в домі і створення сімейного затишку. Жінка знову відчуває на собі зовнішній вплив чоловіка, який спостерігає, і діє відповідно до його очікувань.

12. 3. Роль інститутів у процесі гендерної соціалізації.

Соціальні інститути та агенти гендерної соціалізації забезпечують трансляцію гендерних норм, гендерних стереотипів та гендерних ролей. Агентами є окремі значущі особистості (батьки, сиблінги, друзі, керівник) та соціальні інститути – це соціальні утворення, що контролюють процес соціалізації (заклади дошкільної, середньої та вищої освіти, виробнича організація, ЗМІ тощо), а також чинять вплив на особистість – *макіавеллізм* – схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособистісних відносинах. В психології поняття «макіавеллізм» стали застосовувати американські психологи Р.Крісті та Ф.Гейз, які розробили «Шкалу макіавеллізму». Сенс поняття полягає в трьох ключових психологічних факторах.

1. *Поведінка.* Використання маніпулятивних технік у процесі міжособистісної взаємодії. Важливо відзначити, що макіавелліст маніпулює завжди усвідомлено з метою досягнення вигоди для себе, застосовуючи витончені техніки лестошів, обману, підкупу, фальсифікації.

2. *Ставлення.* Цинічне ставлення до інших людей, особливо до слабких і залежних від соціального тиску. Макіавелліст ставиться до інших людей з підозрою, емоційно відчужено, орієнтуючись не на партнера, а на свою вигоду, яку він може отримати через них. У процесі маніпуляції партнер по взаємодії виступає для макіавелліста як інструмент, завдяки якому можна досягти бажаного результату.

3. *Ігнорування соціальної моралі,* коли вона заважає досягти бажаного результату.

12. 4. Механізми гендерної соціалізації.

Психологічними механізмами гендерної соціалізації можуть бути: *процес ідентифікації* (психоаналітична теорія); *диференціальне підсилення* та *диференціальне моделювання* (теорія соціального навчання та статевої типізації); *усвідомлення, розуміння* статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); *гендерні схеми* (теорія гендерної схеми); *соціальні очікування* та *конформність особистості* (нова психологія статі). Окремо кожен з цих механізмів навряд чи може пояснити гендерну соціалізацію, саме тому сучасні підходи тяжіють до інтеграційного пояснення. Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими механізмами та механізмами засвоєння гендерної культури, у той час як вторинна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів, у тому числі освоєння, засвоєння і присвоєння цінностей культури за можливості їх творчого перетворення.

Практична робота № 12

Шкала макіавеллізма (Р. Крісті, І. Гейза: МАК-V)

Мета – визначити схильність людини маніпулювати іншими людьми у міжособистісних відносинах (визначити рівень макіавеллізму).

Інструкція. Запропоновано 20 запитань з різними відповідями (А, В, С), необхідно прочитати всі судження і вибрати одне, з яким найбільше згодні (плюс), і одне – з яким найменше згодні (мінус). При цьому одне з суджень, нейтральне, має залишатися невідміченим: більше одного плюса або мінуса в одній трійці ставити не можна.

Текст опитувальника

1. А. Для того, щоб бути успішним злочинцем, необхідно більше фантазії, ніж для того, щоб бути успішним бізнесменом.

Б. Твердження «Благими намірами вимощена дорога в пекло» у дечому справедливе.

В. Більшість людей легше забувають про смерть батька, ніж про втрату гаманця.

2. А. Чоловіки більше цікавляться машинами, які вони водять, ніж одягом, який носять їхні дружини.

Б. Дуже важливо розвивати у дітей уяву і творчість.

В. Людям, які страждають невиліковними хворобами, необхідно дати вибір померти безболісно.

3. А. Люди говорять правду про те, чому ви маєте дещо зробити, тільки тоді, коли їм це вигідно.

Б. Щастя людини полягає передовсім у тому, щоб досягти своєї мети.

В. Оскільки більшість людей не знають, чого хочуть, звичайно, що хтось повинен їм говорити, що необхідно робити.

4. А. Нещастя нашої країни в тому, що люди занадто ліниві і поблажливі до себе.

Б. Кращий спосіб управляти людьми – це говорити їм те, що вони хочуть чути.

В. Було б добре, якби люди були добріші до тих, хто менше успішний, ніж вони самі.

5. А. Більшість людей, по суті, – хороші і добрі.

Б. Поєднуваність – найкращий критерій для дружини чи чоловіка, інші характеристики хороші, але несуттєві.

В. Тільки після того, як людина отримала те, чого хотіла від життя, варто проявляти інтерес до несправедливостей, які існують у світі.

6. А. Більшість людей, які досягли успіху, ведуть чисте і моральне життя.

Б. Не можна звинувачувати достойну людину за те, що кар'єра для неї важливіша за сім'ю.

В. Було б краще, якби люди менше цікавилися тим, як щось робити, і більше тим, що треба робити.

7. А. Хороший учитель швидше звертає увагу на запитання, що залишилися без відповіді, ніж дає докладні пояснення.

Б. Коли ви просите когось що-небудь зробити, краще пояснити йому про свої істинні наміри, ніж давати пояснення, які будуть більш переконливими.

В. Робота людини (те, чим вона займається) – кращий спосіб визначити, що вона собою являє як особистість.

8. А. Єгипетські піраміди були споруджені за рахунок рабів-будівельників.

Б. Кращий спосіб справитися з проблемою – вирішити її, а не терпіти.

В. Людина має робити щось лише тоді, коли впевнена у своєму моральному праві на це.

9. А. У світі жилося би краще, якби люди надали можливість майбутньому самому турбуватися про себе, а самі насолоджувалися існуючим.

Б. Лестити важливим людям – означає чинити правильно.

В. Якщо рішення прийнято, краще не змінювати його, навіть якщо обставини змінились.

10. А. Кращий спосіб діяти – це чинити так, ніби у вас немає іншого виходу.

Б. Злочинці відрізняються від звичайних людей тим, що вони настільки недалекі, що їх ловлять.

В. Навіть закостенілий злочинець у чомусь внутрішньо порядний.

11. А. Краще бути скромним і чесним, ніж знаменитим і нечесним.

Б. Людина, яка здатна і хоче наполегливо працювати, має хороші шанси досягти успіху у своїх починаннях.

В. Те, що не допомагає нам у повсякденному житті, не дуже важливе.

12. А. Людину не варто карати за порушення того закону, який вона вважає нерозумним.

Б. Дуже багато злочинців не отримують покарання за свої злочини.

В. Брехня – річ, яку найбільше не можна пробачити.

13. А. Люди не хочуть добре працювати, поки їх не примусять.

Б. Людині потрібно дати шанс виправити помилку, навіть якщо вона була серйозною.

В. Не варто хвилюватися за людей, які самі не здатні прийняти рішення.

14. А. Чоловік перш за все відповідальний за свою дружину, а не за свою матір.

Б. Люди переважно сміливі.

В. Краще вибирати розумних друзів, ніж просто зручних.

15. А. Небагато людей у світі заслуговують зацікавленості до себе.

Б. Важко досягти успіху без того, щоб не порушити закон.

В. Здібна людина, яка діє заради власної вигоди, більш корисна для суспільства, ніж порядна, але неуспішна.

16. А. Кращий спосіб зробити враження на інших – дати їм зрозуміти, що ви вільно можете змінювати свої погляди.

- Б. Найкраще – бути в хороших стосунках з усіма.
- В. У будь-якій ситуації чесність – краща лінія поведінки.
17. А. Можна бути хорошим у всіх відношеннях.
- Б. Добре допомогати собі, а іншим – ще краще.
- В. Війна і її загроза постійно супроводжують людське життя.
18. А. Ф. Барнум був, мабуть, правий, коли говорив, що кожна хвилину у світі народжується принаймні один простак.
- Б. Життя нудне до того часу, поки його хто-небудь навмисно не сколихне.
- В. Більшості людей було б корисно контролювати свої емоції.
19. А. У суспільстві більше цінується чутливість до емоцій інших людей, ніж урівноваженість.
- Б. Ідеальне суспільство те, де кожен займає своє місце і згоден з цим.
- В. Найрозумніше виходити з того, що всі люди мають погані риси характеру, які проявляються за першої можливості.
20. А. Люди, які розмірковують про абстрактні проблеми, зазвичай не знають того, про що говорять.
- Б. Цілком правдива людина напрошується на неприємності.
- В. Для здійснення демократії необхідно, щоб кожен мав право голосу.

Інтерпретація результатів.

Номер питання	1 бал	3 бали	5 балів	7 балів
1	А+, В-	Б+, В- або А+, Б-	А-, Б+ або Б-, В+	А-, В+
2	А+, В-	Б+, В- або А+, Б-	А-, Б+ або Б-, В+	А-, В+
3	А-, В+	А-, Б+ або Б-, В+	Б+, В- або А+, Б-	А+, В-
4	А+, Б-	Б-, В+ або А+, В-	А-, В+ або Б+, В-	А-, Б+
5	А+, Б-	Б-, В+ або А+, В-	А-, В+ або Б+, В-	А-, Б+
6	А+, В-	Б+, В- або А+, Б-	А-, Б+ або Б-, В+	А-, В+

7	A-, B+	A-, B+ або B+, B-	B-, B+ або A+, B-	A+, B-
8	B-, B+	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B+, B-
9	B-, B+	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B+, B-
10	A+, B-	B-, B+ або A+, B-	A-, B+ або B+, B-	A-, B+
11	A+, B-	B-, B+ або A+, B-	A-, B+ або B+, B-	A-, B+
12	B-, B+	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B+, B-
13	A-, B+	A-, B+ або B-, B+	B+, B- або A+, B-	A+, B-
14	B+, B-	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B-, B+
15	B-, B+	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B+, B-
16	B-, B+	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B+, B-
17	A+, B-	B+, B- або A+, B-	A-, B+ або B-, B+	A-, B+
18	A-, B+	A-, B+ або B-, B+	B+, B- або A+, B-	A+, B-
19	B+, B-	A+, B- або A-, B+	A+, B- або A-, B+	B-, B+
20	A+, B-	B-, B+ або A+, B-	A-, B+ або B+, B-	A-, B+

До отриманої суми балів додають 20 балів, що дає мак-показник (який варіює від 40 до 160 балів). 100 балів приймаються за медіану. Якщо мак-показник менший медіани, робиться висновок про низький макіавеллізм, якщо більший – про високий макіавеллізм.

Контрольні запитання

1. Як відбувається процес соціалізації особистості?
2. Які є механізми соціалізації особистості?
3. Які існують інститути гендерної соціалізації?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Охарактеризуйте вплив ЗМІ на формування та становлення особистості.
2. Оцініть вплив сім'ї на формування гендерної ідентичності в процесі соціалізації.
3. Визначте, чи припиняється процес гендерної соціалізації в зрілі, похилі роки.

Рекомендована література

1. Андреева ГМ. Социальная психология: учеб. для вузов. Москва: Аспект Пресс; 2000. 375 с.
2. Выготский ЛС. Психология развития человека. Москва: Смысл: ООО «Издательство «Эксмо»; 2005. 1135 с.
3. Гербут Н. Теоретико-методологічні засади гендерних досліджень. Наукові записки ІніЕПД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012; 1 (57): 344–361.
4. Горностай ПП. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. Основи теорії гендера: навч. посіб. Київ: «К.І.С.»; 2004: 132–156.
5. Знаков ВВ. Макиавеллизм: психологическое свойство личности и методика его исследования. Психол. журнал. 2000; 21 (5): 16–22.
6. Иванова Е. Гендерная проблематика в психологии. Введение в гендерные исследования: учеб. пособие. Жеребкина ИА, редактор. Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя. 2001: 312–345.
7. Кули ЧХ. Человеческая природа и социальный порядок. Москва: ДИК : Идея Пресс; 2000. 309 с.
8. Курдибаха ОМ. Гендерні стереотипи як чинник особистісної ідентифікації підлітків у процесі соціалізації. Міжн. наук. форум. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2014; 16: 169–175.
9. Лавріненко Н. Гендерні відносини в українській родині. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010; 1: 138–163.

10. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. пер. с англ.; Балл ГА, и др., редакторы. Москва: Смысл; 1999. 425 с.
11. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Танчер В, редактор. НАН Украины, Ин-т социологии. Киев: Абрис; 1996. 109 с.
12. Мироненко ИА. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер»; 2000. 560 с.
13. Парсонс Т. Система современных обществ; пер. с англ. Москва: Аспект Пресс; 1998. 270 с.
14. Роджерс КР. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс»; 1994. 480 с.
15. Christie R, Geis FL. Studies in Machiavellianism. New York: Academic Press; 1970.
16. Mead G. From Gesture to Symbol. Mind, Self and Society. Chicago; 1934: 65–78.

ТЕМА 13. МЕХАНІЗМИ ЗАСВОЄННЯ ГЕНДЕРНОЇ РОЛІ

Ключові поняття: гендерна роль, статева роль, триелементарна структура гендерної ролі.

- Поняття «гендерна роль».
- Триелементарна структура гендерної ролі (М. Корнєв).
- Механізми засвоєння гендерних ролей.

13. 1. Поняття «гендерна роль».

Ще у 1920–1930-х роках значний внесок у розвиток рольової теорії зробив Р. Лінтон. Він запропонував статусно-рольову концепцію, в рамках якої зв'язок індивіда з різними системами суспільства розкривається через поняття «роль» і «статус». Відоме його визначення ролі як динамічного аспекту статусу. Статус, на думку Р. Лінтона, – це термін для позначення соціального положення в системі. А поняття ролі використовується ним для опису всієї суми культурних зразків поведінки, пов'язаних з певним статусом. Роль, таким чином, включає установки, цінності та поведінку кожного індивіда певного статусу.

Гендерна соціалізація потребує засвоєння індивідом гендерних ролей, тобто навчання способів поведінки, які відповідали б тому, як повинні поводитись чоловік і жінка в певному соціальному оточенні. Поняття «гендерна роль» виступає ланкою зв'язку між особистістю і соціумом, виражає перехід від культури суспільства до структури особистісних рис. Гендерна роль – це сукупність очікуваних зразків поведінки (експектацій) для чоловіків і жінок, система соціальних стандартів, нормативів, приписів, яким людина повинна відповідати, щоб її визнавали як чоловіка або жінку. Засвоєння статевої ролі припадає на короткий період між пубертатом і початком дорослості.

Соціальні норми, які визначають функції й обов'язки чоловіків і жінок у сім'ї та суспільстві, називають гендерними ролями. *Гендерна роль* – це

комбінація всього, що людина робить, говорить, як поводить, щоб відповідати нормативам і приписам, прийнятим у конкретному суспільстві для чоловіків і жінок. Поведінку, яка реалізує ці нормативні очікування, називають статевою роллю. *Статева роль* – це система нормативів і приписів про поведінку чоловіків і жінок, які прийняті в певному соціальному оточенні. Це запропоновані правила, які ми починаємо помічати тільки тоді, коли чиясь поведінка виходить за рамки загальноприйнятого.

13. 2. Триелементарна структура гендерної ролі (М. Корнєв).

Виходячи з концепції М. Корнєва про триелементарну структуру гендерної ролі, можна виділити такі етапи засвоєння її індивідом на різних вікових стадіях: засвоєння зразка гендерної ролі, моделі гендерної ролі і гендерної рольової поведінки.

Зразок гендерної ролі – це образ чоловіка або жінки, уявлення про те, які риси повинна мати та чи інша людина і якої поведінки вона повинна дотримуватись, щоб її вважали чоловіком або жінкою. Перша гендерна роль, з якою ідентифікуються дівчатка, є роль мами. Образ мами стає частиною дівчинки і формує в неї образ материнства, обумовлює гендерну поведінку. Ідеал матері, батька обумовлює також гендерну поведінку хлопчика. Підростаючи, діти освоюють нові гендерні зразки. До родинних факторів освоєння гендерних ролей додаються соціальні, освітні, професійні, політичні та інші. Діти підсвідомо ототожнюють себе з поширеними в певному суспільстві зразками жіночої та чоловічої поведінки. Образи жінки і чоловіка починають доповнюватись інформацією, яку діти отримують через засоби масової інформації. Суспільна думка нав'язує дітям різні зразки гендерних ролей. У процесі соціалізації індивід засвоює ці образи, як зразки поведінки, навчаючись приймати гендерні ролі і дотримуватись їх. Зразок гендерної ролі, виконуючи регулятивну функцію, поступово трансформується в гендерну норму.

Другий етап засвоєння індивідом гендерної ролі пов'язаний з стадією соціалізації, на якій формується своє власне ставлення до неї, – це засвоєння

відповідної *моделі гендерної ролі*. Існує велика кількість зразків гендерної поведінки у навколишній дійсності, які так чи інакше пов'язуються з окремими індивідуумами, соціальними групами, гендерними культурами. Сприймаючи різні гендерні зразки, порівнюючи, оцінюючи їх, особистість виробляє свій власний зразок у виконанні гендерної ролі, або власну гендерну модель поведінки. На відміну від зразка, модель не є простим відображенням зовнішніх вимог, це результат синтезу внутрішнього і зовнішнього в структурі особистості. Оскільки в моделі втілені не тільки вимоги й очікування суспільства, а й оцінка їх особистістю, то в них фіксується спрямованість особистості. Це робить їх внутрішнім регулятором поведінки людини. Найпростішою моделлю гендерних ролей є погляд на «абсолютну маскулінність» і «абсолютну фемінність», як на два крайні полюси у безперервному спектрі особистісних рис. Це так звана біполярна модель гендерної ролі, котра передбачає наявність континууму маскулінних, фемінних рис, підвищення частоти виявлення яких до одного полюсу відповідає зниженню частоти виявлення тих самих рис до другого, тобто, в основу цієї моделі покладено припущення, що чим частіше і сильніше людина виявляє маскулінну поведінку, тим рідше і слабше в неї буде виявлятися фемінність, і навпаки. Така модель є неортогональною.

В ортогональній моделі маскулінність, фемінність розглядаються як зовсім незалежні риси, а відповідно до неортогональної моделі – як півнезалежні. В ортогональній і неортогональній моделях передбачається, що люди можуть мати різний ступінь вираженості маскулінності і фемінності. У неортогональній моделі передбачається, що твердження «чим більше маскулінізована людина, тим менше вона фемінізована, і навпаки» вірне лише до деякої міри. Відмінності між цими моделями виявляються лише в ступені незалежності, яку вони приписують цим двом факторам. Моделі, у яких превалюють маскулінні зразки поведінки, можуть розглядатись як маскулінні моделі поведінки, а моделі, де переважають фемінні зразки, як фемінні моделі гендерних ролей. Моделі, в яких абсолютизуються чоловічі

риси в поведінці, називаються гіпермаскулінними. У таких моделях виділяють такі риси, як агресивність, невиявленість емоцій, підкреслений захист своєї честі. Гіперфемінна модель характеризується великим прийняттям агресивної поведінки з боку оточуючих і підтриманням традиційних настановлень про права і ролі жінок у суспільстві. Як бачимо, в основу гендерних моделей теж покладено соціальний гендерний стереотип маскулінності-фемінності.

Починаючи з 1970-х років, у спеціальній літературі набула поширення андрогінна гендерна модель особистості. Поняття про психологічну андрогінію базується на ідеї примирення статей. Андрогінія як ідеал руйнує культурно прийняті визначення фемінного і маскулінного засобів соціального буття, породжуючи більш наповнене існування, що характеризується оригінальністю, своєрідністю, відвертістю і ексцентричністю.

Прибічники нової теорії намагаються провести диференціацію між статевотиповими індивідами («схематиками») і андрогінами («асхематиками»), керуючись специфікою когнітивних процесів, властивих кожному особистісному типу. Проте прибічники цієї теорії не наполягають на перевагах андрогінії як майбутнього ідеалу людства. Єдиною характеристикою андрогіна служить відмова від використання стандартних гендерних когнітивних схем.

Третій етап засвоєння індивідом гендерної ролі відбувається на стадії формування зрілої гендерної ідентичності, коли здійснюється практична реалізація гендерного зразка і моделі гендерної ролі на рівні *гендерної поведінки*. Ця поведінка включає все те, що суб'єкт висловлює й робить для того, аби показати, що він або вона мають статус хлопчика або чоловіка, дівчинки або жінки відповідно. Гендерна поведінка будується кумулятивно через досвід, стикаючись і проходячи через організоване і неорганізоване навчання, через точні інструкції і навіювання, вона детермінується вимогами й очікуваннями оточення, гендерними уявленнями. Хоча велике значення

мають біологічні ознаки, основним фактором реалізації відповідної певному типу гендерної поведінки є культурно-історичний фактор.

13. 3. Механізми засвоєння гендерних ролей.

Для пояснення процесу формування гендерної ідентичності особистості і *засвоєння гендерної ролі* використовують загальні психологічні теорії: психоаналітичну, теорію когнітивного розвитку, гуманістичну, гештальт-психологію, а також спеціальні гендерні теорії: нову психологію статі (Дж. Стоккард, М. Джонсон), теорію «творення» гендеру (К. Уест, Д. Зіммерман) і теорію гендерної схеми (С. Бем).

Основоположник психоаналізу З. Фрейд стверджував, що гендерні відмінності розпочинаються з різної будови статевих органів. За його теорією, психологія чоловіків і жінок засвоюється шляхом ідентифікації з одностатевим дорослим, передовсім, з батьком або матір'ю.

Американський психолог Е. Еріксон, характеризуючи особливості психосексуального розвитку і засвоєння гендерних ролей в юнацькому віці, писав, що молодим жінкам важче досягти ясного відчуття ідентичності в суспільстві, де вони вважаються істотами другого сорту. Саме феміністичний рух, на думку Е. Еріксона, допомагає жінці досягти позитивної ідентичності, розкриває можливості професійного, громадянського зростання.

Основоположник гуманістичного підходу А. Маслоу стверджував, що будь-який індивід бажає і може досягти свого розквіту, якщо діє відповідно до своїх можливостей і бажань, індивідуального досвіду і глибинних почуттів.

При екзистенційному підході гендерні проблеми аналізуються з позиції повноти реалізації проблем самовизначення, самопрестижу, самоцінності, а також базових позицій, що забезпечують природне бажання свободи і безпеки. Велика кількість чоловіків і жінок втрачають сенс життя, переживаючи екзистенційну кризу. Повернення до повноцінного життя, екзистенції можливе за умови активізації самосвідомості. Базовими

екзистенційними потребами, на думку Е. Фромма, є можливість отримувати задоволення від встановлення зв'язків, відчуття приналежності до спільноти.

Представники гештальт-психології – К. Коффка, Ф. Перлз, П. Гудман – в центрі уваги ставили «Я», здатне зрозуміти себе в конкретній ситуації, тут і зараз. Наприклад, за гештальт-психологією, жінки, які приносять себе в жертву дітям або чоловіку, втрачають власне «Я», його межі. У жінок накопичуються нереалізовані поклики власних потреб (незакриті гештальти).

Дж. Стоккард і М. Джонсон головними детермінантами розвитку гендерних параметрів особистості називали соціальні очікування і конвенційні вимоги статевої адекватності поведінки, які динамічно змінюються з розвитком суспільства в цілому.

Основоположницею теорії схем вважається С. Бем. Вона вбачала у соціальному оточенні можливість «ліпити» чоловіків і жінок, кодуючи їх свідомість схемами у поведінці.

Практична робота № 13

Опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї»

Мета – визначення рольової структури у сім'ї.

Інструкція. Відповісти на запропоновані запитання, що стосуються деяких моментів організації сімейного життя.

Текст опитувальника

Ваша стаття (напишіть) _____

1. Від кого повинні залежати інтереси і захоплення сім'ї?

A. В основному від чоловіка.

B. Більшою мірою повинні залежати від чоловіка, але і від дружини також.

C. Більшою мірою повинні залежати від дружини, але і від чоловіка також.

D. В основному повинні залежати від дружини.

2. Від кого більшою мірою має залежати настрій у сім'ї?

- A. В основному має залежати від дружини.
- B. Більшою мірою має залежати від дружини, але і від чоловіка також.
- C. Більшою мірою має залежати від чоловіка, але і від дружини також.
- D. В основному має залежати від чоловіка.
3. Якщо виникне необхідність, хто першим повинен знайти, де можна взяти велику суму грошей?
- A. Це зробить дружина.
- B. Передовсім це зробить дружина, але й чоловік також.
- C. Передовсім це зробить чоловік, але й дружина також.
- D. Це зробить чоловік.
4. Хто в сім'ї частіше повинен запрошувати гостей?
- A. Найчастіше чоловік.
- B. Зазвичай чоловік, але й дружина також.
- C. Зазвичай дружина, але й чоловік також.
- D. Частіше дружина.
5. Хто в сім'ї більшою мірою повинен піклуватися про затишок і комфорт у квартирі?
- A. В основному чоловік.
- B. Більшою мірою чоловік, але й дружина також.
- C. Більшою мірою дружина, але й чоловік також.
- D. В основному дружина.
6. Хто з подружжя повинен першим цілувати й обіймати іншого?
- A. Це повинен робити чоловік.
- B. Це повинен робити чоловік, але й дружина також.
- C. Це повинна робити дружина, але й чоловік також.
- D. Це повинна робити дружина.
7. Хто в сім'ї повинен вирішувати, які газети і журнали купувати?
- A. Зазвичай повинна вирішувати дружина.
- B. Більшою мірою це повинно залежати від дружини, але і від чоловіка також.

С. Більшою мірою це повинно залежати від чоловіка, але і від дружини також.

D. Зазвичай повинен вирішувати чоловік.

8. За чиєю ініціативою частіше подружжя повинне ходити в кіно, в театр?

A. З ініціативи чоловіка.

B. В основному з ініціативи чоловіка, але буває, що дружини також.

C. В основному з ініціативи дружини, але буває, що чоловіка також.

D. З ініціативи дружини.

9. Хто в сім'ї повинен гратися з маленькими дітьми?

A. В основному дружина.

B. Частіше дружина, але й чоловік також.

C. Найчастіше чоловік, але й дружина також.

D. В основному чоловік.

10. Від кого у родині повинна залежати взаємна задоволеність інтимними стосунками?

A. В основному повинна залежати від чоловіка.

B. Більшою мірою повинна залежати від чоловіка, але і від дружини також.

C. Більшою мірою повинна залежати від дружини, але і від чоловіка також.

D. В основному повинна залежати від дружини.

11. Майже всі подружні пари час від часу зазнають труднощів в інтимних стосунках. Від кого це може залежати (свідомо чи мимоволі) більшою мірою?

A. Найчастіше чоловіка.

B. Від чоловіка, але і від дружини також.

C. Від дружини, але і від чоловіка також.

D. Частіше від дружини.

12. Чиї життєві принципи і правила (ставлення до брехні, виконання обіцянок, неможливість запізнь тощо) повинні бути визначальними в родині?

- A. Життєві принципи дружини.
- B. Зазвичай, дружини, але в деяких випадках чоловіка.
- C. Зазвичай, чоловіка, але в деяких випадках дружини.
- D. Життєві принципи чоловіка.

13. Хто в сім'ї повинен стежити за поведінкою маленьких дітей?

- A. Це повинна робити дружина.
- B. Це повинна робити дружина, але й чоловік також.
- C. Це повинен робити чоловік, але й дружина також.
- D. Це повинен робити чоловік.

14. Хто в сім'ї повинен ходити з дитиною в кіно, театр, цирк тощо?

- A. Це повинен робити чоловік.
- B. Це повинен робити чоловік, але й дружина також.
- C. Це повинна робити дружина, але й чоловік також.
- D. Це повинна робити дружина.

15. Хто в сім'ї більшою мірою повинен звертати увагу на самопочуття іншого?

- A. Чоловік.
- B. Більшою мірою чоловік, але й дружина також.
- C. Більшою мірою дружина, але й чоловік також.
- D. Дружина.

16. Уявіть собі таку ситуацію: в обох із подружжя з'явилася можливість змінити роботу на більш високооплачувану, але менш цікаву. Хто це зробить першим?

- A. Це зробить дружина.
- B. Швидше дружина, ніж чоловік.
- C. Швидше чоловік, ніж жінка.
- D. Це зробить чоловік.

17. Хто в сім'ї повинен займатися повсякденними покупками?
- A. В основному чоловік.
  - B. Більшою мірою чоловік, але й дружина також.
  - C. Більшою мірою дружина, але й чоловік також.
  - D. В основному дружина.
18. Хто в сім'ї матиме більше підстав ображатися на байдужість, черствість, нетактовність іншого?
- A. Чоловік.
  - B. Більшою мірою чоловік, але й дружина також.
  - C. Більшою мірою дружина, але й чоловік також.
  - D. Дружина.
19. Якщо в сім'ї виникнуть фінансові проблеми, то хто з подружжя повинен зайнятися пошуками додаткового заробітку?
- A. Це повинен зробити чоловік.
  - B. Передовсім чоловік, але і дружина візьме в цьому участь.
  - C. Передовсім дружина, але й чоловік візьме в цьому участь.
  - D. Це повинна зробити дружина.
20. Хто в сім'ї повинен планувати, як і де провести відпустку?
- A. В основному дружина.
  - B. Частіше дружина, але й чоловік також.
  - C. Найчастіше чоловік, але й дружина також.
  - D. В основному чоловік.
21. Хто в сім'ї повинен викликати представників різних ремонтних служб і вести з ними переговори?
- A. Це повинна робити дружина.
  - B. Це повинна робити дружина, але й чоловік також.
  - C. Це повинен робити чоловік, але й дружина також.
  - D. Це повинен робити чоловік.

Інтерпретація результатів. Обробка показників зводиться до підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком або

дружиною. Індокси по кожній сфері підраховуються як середнє арифметичне. У запитаннях 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19 першій альтернативі (А) приписується значення 1, другій (В) – 2, третій (С) – 3, четвертій (D) – 4. В інших запитаннях значення приписуються у зворотному порядку, тобто в запитаннях 2, 3, 7, 9, 12, 13, 16, 20, 21 першій альтернативі (А) приписується значення 4, другій (В) – 3, третій (С) – 2, четвертій (D) – 1. Підрахунок за сферами здійснюється таким чином: (+9+ 13 + 14): 3; (+2 + 15 + 18): 3; (19 + 3 + 16): 3; (+20 + 8 + 4): 3; (+17 + 5 +21): 3; (10 + 6 + 11): 3; (1 +7+ 12): 3

Основні ролі: 1) виховання дітей; 2) матеріальне забезпечення сім'ї; 3) емоційний клімат у родині; 4) організація розваг; 5) роль господаря / господині; 6) сексуальний партнер; 7) організація сімейної субкультури.

Чим вищий бал, тим більшою мірою ця роль в опитуваній сім'ї реалізується дружиною, чим нижчий – чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то цю роль обоє реалізують рівною мірою.

Контрольні запитання

1. Що таке зразок гендерної ролі?
2. Що таке традиційна жіноча та чоловіча роль?
3. Які існують відмінності у моделях поведінки чоловіка і жінки?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Дайте визначення поняття «статеві відмінності чоловіків та жінок».
2. Охарактеризуйте механізми засвоєння гендерних ролей.
3. Дайте визначення поняття диференціального посилення та наслідування.

Рекомендована література

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов ; пер. с англ. Москва: РОССПЭН; 2004. 336 с.
2. Ильин ЕП. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 544 с.

3. Корнєв МН, Коваленко АБ. Соціальна психологія: підруч. для студ. ВНЗ. Київ: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка; 1995. 304 с.
4. Курдибаха ОМ. Гендерна ідентичність підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічні науки. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016; 3 (3): 206–210.
5. Линтон Р. Статус и роль. Человек и общество: хрестоматия; Макеев СА, редактор. Киев: Ин-т социологии НАН Украины; 1999. 272 с.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. пер. с англ.; Балл ГА, и др., редакторы. Москва: Смысл; 1999. 425 с.
7. Перлз Ф, Хефферлин Р, Гудмен П. Опыты психологии самопознания. Москва: Гиль-Эстель; 1993. 240 с.
8. Уэст К, Зиммерман Д. Создание гендера. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». Москва: МЦГИ: МВШСЭН; 2001: 76–84.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ; Барышникова ГВ, переводчик. Санкт-Петербург: Алетейя; 1999. Кн. 1, лекции 1–15. 278 с.
10. Фромм Е. Здоровое общество. Мужчина и женщина. Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ»; 1998: 129–452.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис; Андреева АД, переводчик. Москва: Изд. группа «Прогресс»; 1996. 344 с.
12. Goodman S. Psychoanalytic Education and Research. The Current Situation and Future Prospects. New York: Int. Univ. Press; 1977.
13. Koffka K. Bemerkungen zur Denk-Psychologie, Psychologische Forschung. 1927; 9: 163–183.
14. Lorber J. Women Physicians. Careers, Status and Power. New York: Tavistock; 1984.
15. Stockard J, Jonson MM. Sex roles: Sex inequality and sex development. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall; 1989. 334 p.

ТЕМА 14. ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Ключові поняття: гендерна ідентичність, гендерна ідентифікація, концепція гендерної ідентичності, структура гендерної ідентичності.

- Поняття «гендерна ідентичність».
- Структура гендерної ідентичності.
- Розвиток гендерної ідентичності.

14. 1. Поняття «гендерна ідентичність».

Гендерна ідентичність – це певна система ціннісно-сміслових уявлень про себе як про чоловіка або жінку, яка сформувалася в процесі соціалізації. Формування гендерної ідентичності відбувається через засвоєння гендерних норм поведінки. Процес набуття гендерної ідентичності називають гендерною ідентифікацією. Отож, *гендерна ідентифікація* – це ототожнення дитиною себе з людиною певної статі і засвоєння відповідних форм поведінки; процес і результат набуття дитиною психологічних рис і особливостей поведінки однієї з нею або іншої статі. Гендерна ідентифікація набуває психологічного змісту для особистості лише під час включення її в діяльність, особливо спільну з іншими дітьми.

Гендерна ідентичність має кілька аспектів, а саме: адаптаційна гендерна ідентичність як усвідомлення особистістю співвідношення своєї реальної поведінки з поведінкою інших чоловіків і жінок; цільова концепція «Я» – як набір індивідуальних настанов чоловіка або жінки на те, якими вони повинні бути; персональна ідентичність – як особистісне співвіднесення себе з іншими людьми; еґо-ідентичність – це глибинне психологічне ядро того, що саме особистість людини, як представника певної статі, означає для самої себе.

В умовах верховенства гендерних уявлень стать уже не визначається як винятково біологічний феномен, а набуває соціокультурного статусу, що має на увазі його звільнення від природної заданості. Тим часом, таке

перетворення багато в чому відповідає потребам сучасних людей, оскільки дозволяє більш ефективно адаптуватися в соціумі і повно задовольняти свої потреби, спрямовані передовсім на споживання матеріальних благ.

Концепція статевої (гендерної) ідентичності І. Кона

Віковий етап	Характеристика ідентичності
7-8 місяців	Прояв різних реакцій (реагування) на чоловіків і жінок
1,5 року	Формування первинної гендерної ідентичності, яка на цьому етапі є найстійкішим елементом самосвідомості. З віком обсяг і зміст цієї ідентичності змінюються, що часто пов'язано з розумовим і соціальним розвитком дитини
2 роки	Дитина знає свою стать, але ще не вміє обґрунтувати цю атрибуцію
3-4 роки	Дитина розрізняє стать людей, які її оточують, але часто асоціює її з випадковими зовнішніми ознаками, наприклад одягом, і допускає можливість зміни статі
6-7 років	Остаточне усвідомлення незворотності статевої належності, посилення статевої диференціації, діяльності та установок. Стихійна статева сегрегація (формування одностатевих компаній) сприяє кристалізації та усвідомленню статевої відмінностей
Підлітковий вік	Підліткова гендерна ідентичність – центральний компонент самосвідомості. У період дорослості гендерна ідентичність є складним утворенням, яке охоплює, крім власної статевої належності, сексуальну орієнтацію, сексуальні сценарії, гендерні стереотипи та гендерні переваги

14. 2. Структура гендерної ідентичності.

До структури *гендерної ідентичності* входять такі *компоненти*:

- пізнавальний (когнітивний) – виявляється в усвідомленні людиною приналежності до певної статі й опису себе з використанням категорій мужності / жіночності;
- оцінний (афективний) – виражається в оцінюванні психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності / фемінності;
- поведінковий (конативний) – самопрезентація як представника гендерної групи, способи вирішення криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

Поняття «ідентичність» найтісніше пов'язане з поняттям «Я-концепція особистості». Ідентичність – це провідна характеристика «Я-концепції», що відображає більш-менш усвідомлювану і прийнятну для особистості її когнітивну складову (образ «Я», картину «Я»), що забезпечує цілісність і безперервність особистості протягом життя. У цьому контексті гендерна ідентичність може бути представлена твердженням «Я як жінка» або «Я як чоловік». У зв'язку з цим часто ідентичність вивчають, використовуючи психологічний інструментарій, розроблений для «Я-концепції».

14. 3. Розвиток гендерної ідентичності.

Становлення гендерної ідентичності тісно переплітається з розвитком когнітивних здібностей та особистості в цілому. Первинне уявлення про власну статеву приналежність формується у дитини вже в 1,5 року, і саме це уявлення стає найбільш стійким і фундаментальним компонентом самосвідомості. У 2 роки дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору. У 3–4 роки вона усвідомлено визначає стать оточуючих людей, але найчастіше пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками і стать вважається змінною характеристикою. Незворотність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6–7 років, що супроводжується підсиленням статевої диференціації в поведінці та установках. Сенситивним етапом розвитку гендерної ідентичності є підлітковий вік та юність. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості особистості.

Можна виділити три *етапи розвитку гендерної ідентичності* в підлітковому віці:

- 1) недиференційованість фемінних і маскулінних ознак в образі «Я»;
- 2) гіпердиференціація фемінних і маскулінних ознак;
- 3) інтеграція фемінних і маскулінних ознак в образі «Я».

Сучасні дослідження свідчать про вираженість андрогінного типу гендерної ідентичності, характерну як для хлопчиків, так і для дівчаток. Спостерігається змішаність у вираженні чоловічих і жіночих якостей у

підлітків. Форма «гендерного протесту» частіше зустрічається у дівчат, які прагнуть до прояву маскулінності, іноді навіть гіпертрофованої, в своїй поведінці, зовнішності. Надалі відбувається закріплення прийнятих моделей «чоловічого» і «жіночого» стилю поведінки, на основі яких формуються нові стосунки з однолітками – представниками протилежної статі. У дорослому віці гендерна ідентичність – це складно структуроване утворення, що включає:

- усвідомлення власної статевої приналежності;
  - сексуальну орієнтацію;
  - «сексуальні сценарії»;
- гендерні стереотипи і гендерні переваги.

Практична робота № 14

Шкала «Маскулінність-фемінність» з Фрайбурзького особистісного опитувальника (FPI)

Мета – визначення статевої ролі ідентичності особистості.

Інструкція. Пропонується ряд тверджень, кожне з яких відповідає або не відповідає певним особливостям поведінки, окремих вчинків, ставлення до людей. Якщо вважаєте, що така відповідність має місце, то дайте відповідь «так», а якщо ні – то відповідь «ні». Відповіді необхідно дати на всі питання.

Текст опитувальника

1. Я майже щодня думаю про те, наскільки кращим було б життя, якби мене не переслідували невдачі.
2. Можу вдатися до фізичної сили, якщо потрібно відстояти свої інтереси.
3. Я легко бентежусь.
4. Люблю такі завдання, коли можна діяти без довгих розмірковувань.
5. Часто в мене немає апетиту.
6. Зазвичай я рішучий і дію швидко.

7. Коли я чогось боюсь, у мене пересихає в роті, тремтять руки й ноги.
8. Мені дає задоволення, як кажуть, ткнути носом інших у їхні помилки.
9. Беру активну участь в організації громадських заходів.
10. Якщо дуже розізлюсь на когось, то можу його й ударити.
11. Мене мало хвилює, що до мене хтось погано ставиться.
12. Я волю змусити будь-яку людину зробити те, що мені потрібно, ніж просити її про це.
13. У мене досить часто змінюється настрій.
14. Я впевнений у своєму майбутньому.
15. Часто у мене буває такий настрій, що я готовий «зірватись» з будь-якого приводу.

Інтерпретація результатів. По 1 балу нараховується за відповіді «так» за пунктами 2, 4, 6, 8–12, 14, 15 і за відповіді «ні» за пунктами 1, 3, 5, 7, 13.

Підраховується загальна сума балів. Чим вона більша, тим більше виражена маскуліність і менше – фемінність.

Контрольні запитання

1. Що таке гендерна ідентичність?
2. Як відбувається процес усвідомлення гендерної ідентичності?
3. Що таке «зріла гендерна ідентичність»?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначте структурні компоненти гендерної ідентичності в дорослому віці.
2. Розкажіть, чим відрізняються поняття «гендерна ідентичність» та «гендерна ідентифікація».
3. Напишіть у вигляді таблиці концепцію гендерної ідентичності І. Кона.

Рекомендована література

1. Бендас ТВ. Гендерная психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер; 2006. 431 с.
2. Каган ВЕ. Семейные и полоролевые установки у подростков. Вопросы психологии. 1987; 2: 44–52.
3. Клецина ИС. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 479 с.
4. Кон ИС. Психология половых различий. Вопросы психологии. 1981; 2: 47–57.
5. Курдибаха ОМ. Психологічні особливості гендерної соціалізації підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів [дисертація]. Київ: НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; 2017. 228 с.
6. Марценюк МО, Стретович ЮО. Емпіричне дослідження гендерних відмінностей Я-концепції особистості. Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука». 2019; 2 (27): 107–110.
7. Москаленко ВВ, Максьом КВ. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. Проблеми соц. роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019; 1 (13): 52–64.
8. Рогов ЕИ. Настольная книга практического психолога в образовании: учеб. пособие. Москва: Владос; 1995. 528 с.
9. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.
10. Ткалич МГ. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій: монографія. Київ; Запоріжжя: ЗНУ; 2015. 313 с.

ТЕМА 15. МАСКУЛІННІСТЬ, ФЕМІННІСТЬ, АНДРОГІННІСТЬ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Ключові поняття: маскулінність, фемінність, андрогінність, сексуальна ідентичність.

- Уявлення про маскулінність та фемінність.
- Андрогінність та універсалізація гендерних ролей.
- Сексуальна ідентичність.

15. 1. Уявлення про маскулінність та фемінність.

Маскулінність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації. Маскулінність пов’язується з такими якостями, як незалежність, активність, допитливість, схильність до ризику, здатність до досягнень. Внутрішній світ чоловіка вважається більш упорядкованим і систематизованим, ніж світ жінки. Серед негативних рис маскулінності найчастіше вважається брутальність, авторитарність, агресивність, надмірний раціоналізм.

Фемінність – це властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової для жінки поведінки, цінностей, установок. Фемінність пов’язують з емоційністю, м’якістю, чуйністю, нормативністю, комунікативними навичками, здатністю до симпатії. Фемінна жінка вважається більш реалістичною, практичною, уразливою, безпосередньою і пасивною, ніж жінка з не такою однозначно домінуючою жіночністю.

Згідно з суспільними стереотипами, які значною мірою визначають особливості соціальної поведінки людини, для чоловіка нормативною і бажаною вважається виражена маскулінність. Для сучасної європейської

жінки, навпаки, надмірна фемінність не є тією ж мірою нормативною і бажаною, в якій маскуліність – для чоловіка.

Маскуліність не обов'язково притаманна чоловікам, так само, як фемінність не є винятково жіночою характеристикою. Такі фемінні властивості, як щиросердність, емоційність, інтуїтивність, вітальність, значною мірою властиві і чоловікам, набуваючи виразності наближення до особистісної зрілості. З іншого боку, серед жінок часто зустрічаються такі маскуліні якості, як безкомпромісність, наполегливість, розвинута мотивація досягнення, ініціативність, високий інтелект і свобода від стереотипів. У сучасному суспільстві зустрічається багато фемінних чоловіків і маскуліних жінок. Звичайно, в даному контексті йдеться переважно не про фізичні властивості, а про психологічні характеристики.

15. 2. Андрогінність та універсалізація гендерних ролей.

Поняття андрогінії ввів в психологічну термінологію вже К. Юнг, пояснюючи її поняттями «Аніма» та «Анімус». Американський психолог С. Бем створила психологічну методичку вимірювання маскуліності і фемінності «Статеворольовий опис», згідно з якою можна діагностувати чотири типи людей незалежно від їхньої фізіологічної статі:

- маскуліні (з вираженими чоловічими якостями);
- фемінні (з вираженими жіночими якостями);
- андрогінні;
- невизначені (без виражених якостей маскуліності і фемінності).

У соціальній психології на сьогодні розроблено три основні концепції психологічної андрогінії. Інагуральна концепція (або ідея співприсутності – co-presence) змальовує образ людини, що досягла психологічного балансу статевотипових характеристик. Ця концепція передбачає, що чоловік або жінка – андрогін – поєднують статевотипові риси обох статей і чергують їх у власній поведінці залежно від вимог ситуації. Згідно з другою концепцією (злиття – fusion), андрогін – це є і чоловік і жінка одночасно; андрогінія – результат злиття або утворення гібриду фемінної і маскуліної територій, що

руйнує їхні відмінності і кордони. Третя новітня теорія андрогінії як трансценденції (transcendence) є ще більш радикальною у своєму запереченні статевотипових стереотипів, що склалися. Тут акцент робиться на когнітивних процесах, що беруть участь у перцептивній діяльності індивідів. Андрогін постає як суб'єкт, для якого звичайна дихотомія чоловічого і жіночого не має жодного значення.

Тривалий час вважалося, що маскуліність та фемінність – це протилежні полюси однієї шкали, тобто висока маскуліність розглядається як низька фемінність (і навпаки). В сучасних психологічних концепціях статі і статево-рольової поведінки ці властивості розглядаються, як відносно незалежні один від одного конструкти, тобто можливий одночасно високий розвиток обох характеристик або одночасно низький рівень цих статеворольових проявів. Поєднання високого розвитку фемінності та маскуліності в одній людині (незалежно від її статі) отримало назву *андрогінність*.

У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності й інші важливі якості. Наприклад, помічено, що обдарованим людям часто властива висока андрогінія.

15. 3. Сексуальна ідентичність.

Поняття сексуальності виражає те, як суспільство та окремі люди організують, розуміють та репрезентують еротичні та репродуктивні дії та у багатьох культурах є взаємопов'язаними. Гендерна психологія сексуальності розкриває специфіку сексуальних стосунків, що задана ієрархією ролей гендерної схеми. У 1889 р. вперше термін «сексуальність» з'явився в роботі, присвяченій аналізу жіночих захворювань, які не зустрічаються у чоловіків. Завдяки цим відмінностям виник взаємозв'язок з проявами жіночої сексуальності, наявність якої у жінки, на думку медиків

того часу, вважалася протиприродною. Практика сексуальності виявляє сексуальну орієнтацію або сексуальну ідентичність особистості.

Сексуальна ідентичність – це усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг. Цей термін зазвичай обмежується позначенням віднесення людиною себе до гетеро-, гомо- чи бісексуальності. Він не описує моделі сексуальної поведінки, оскільки є багато людей, що виражають сильну особисту гомосексуальну ідентичність, але часто беруть участь у гетеросексуальних контактах, і навпаки. Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини. Методологічною основою досліджень були положення біологічного детермінізму, згідно з якими визначальне значення не тільки для статі, форми тіла і темпераменту, а й для сексуальних уподобань і поведінки людини мають вроджені генетичні та фізіологічні чинники. Протягом ХХ ст. відбулися глибинні зрушення в сексуальній культурі, обумовлені досягненнями медицини, появою ефективної контрацепції й особливо змінами в системі гендерних відносин. Основна тенденція цих трансформацій полягає в тому, що у суспільній свідомості прояви сексуальності стали сприйматися як важлива, самоцінна сфера життя, яка не потребує виправдання дітонародженням, подружніми правами або профілактикою здоров'я. Принципово нові теоретичні ідеї про розуміння сексуальності були сформульовані з опорою на принципи соціального конструкціонізму.

Французький філософ Мішель Фуко в тритомній «Історії сексуальності» стверджував, що історія сексуальності – не просто еволюція способів соціального регулювання сексуального «потягу», «інстинкту» або «потреби», а процес постійного створення і переконструювання нових соціально-психологічних реальностей. Він вказував на дискурсивну природу сексуальності. Людина може класифікувати явище як «сексуальне» тільки в контексті існуючих у даному суспільстві і відомих йому норм і практик репрезентації сексуального. По-друге, він обґрунтував, що мова, слова,

способи репрезентації сексуального – це не просто вираз наших почуттів і думок, а й форми соціального контролю. По-третє, творчість М. Фуко справила величезний вплив на філософську теорію фемінізму, на основі якої сформувався гендерний підхід у дослідженні сексуальності.

У процесі взаємодії з соціальним оточенням дитина спочатку засвоює зовнішні ярлики, а потім у неї з'являється внутрішня здатність знаходити відповідні назви для своїх дій. Таким чином, активність отримує більш точне визначення і пов'язується з структурою соціально-культурних очікувань, потреб, які надають поведінці сексуальний сенс.

Практична робота № 15

Методика вивчення маскулінності-фемінності (С. Бем)

Мета – визначити показники маскулінності, фемінності чи андрогінності в обстежуваного.

Інструкція. Визначити в списку ті якості, які у вас є.

Перелік якостей

1. Вірить у себе.	31. Швидкий у прийнятті рішень.
2. Уміє поступатись.	32. Співчутливий.
3. Здатний допомогти.	33. Щирий.
4. Схильний захищати свої погляди.	34. Який покладається лише на себе (самодостатній).
5. Життєрадісний.	35. Здатний утішати.
6. Похмурий.	36. Марнослашний.
7. Незалежний.	37. Владний.
8. Соромливий.	38. Має тихий голос.
9. Совісний.	39. Привабливий.
10. Атлетичний.	40. Мужній.
11. Ніжний.	41. Теплий, сердечний.
12. Театральний.	42. Урочистий, поважний.
13. Наполегливий.	43. Має власну позицію.

14. Слабкий на лестощі.	44. М'який.
15. Удачливий.	45. Уміє дружити.
16. Сильна особистість.	46. Агресивний.
17. Вірний.	47. Довірливий.
18. Непередбачуваний.	48. Малорезультативний.
19. Сильний.	49. Схильний вести за собою.
20. Жіночний.	50. Інфантильний.
21. Надійний.	51. Адаптивний, вміє прилаштовуватися.
22. Аналітичний.	52. Індивідуаліст.
23. Чутливий.	53. Не любить лайок.
24. Ревнивий.	54. Несистематичний.
25. Здатний до лідерства.	55. Має дух суперництва.
26. Турботливий.	56. Любить дітей.
27. Прямий, правдивий.	57. Тактовний.
28. Схильний до ризику.	58. Амбіційний, честолюбний.
29. Розуміє інших.	59. Спокійний.
30. Потаємний.	60. Традиційний, підпорядковується умовностям.

Інтерпретація результатів. За кожен збіг з ключем нараховується 1 бал.

Маскулінність (відповідь «так»): 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінність (відповідь «так»): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

Визначається показник фемінності (F) та маскулінності (Af) за формулою:

$F =$ (сума баллів за фемінністю): 20.

$M =$ (сума баллів за маскулінністю): 20.

Основний індекс IS визначається як $IS = (F - M) * 2,322$.

Якщо величина індексу у межах від -1 до +1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1, то – маскулінність, якщо індекс більший +1 – про фемінність. Якщо індекс більший +2,025, говорять про яскраво виражену фемінність, а якщо індекс менший -2,025, говорять про яскраво виражену маскулінність.

Контрольні запитання

1. Які риси притаманні для чоловіків з фемінним типом?
2. Які риси притаманні для жінок з маскулінним типом?
3. Що таке андрогінність і які властивості притаманні їй?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Розкрийте поняття «універсалізація статевих ролей».
2. Визначте, які професії притаманні для жінок з фемінним типом та чоловіків з маскулінним типом.

3. Проаналізуйте ситуативне завдання. Висока фемінність у жінок часто залежить від підвищеної тривожності і зниженої самоповаги, високофемінні жінки і високомаскулінні чоловіки гірше справляються з діяльністю, яка не збігається з традиційними нормами статевої диференціації. Діти, поведінка яких найсуворіше відповідає вимогам їхньої статевої ролі, часто відзначаються низьким інтелектом і меншими творчими здібностями. Чому слідування традиційним гендерним нормам не сприяє розвитку особистості та якості життя?

4. Дайте письмову відповідь: феномен «queer-ідентичність».

Рекомендована література

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов ; пер. с англ. Москва: РОССПЭН; 2004. 336 с.

2. Джонсон РА. Он: глубинные аспекты мужской психологии: пер. с англ. Харьков: Фолио; 1996. 190 с.

3. Дніпрова ОА, Єрмолаєва ТВ, Черняк НО. Гендерні стереотипи та вибір професії. Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2018; 2 (16): 46–51.
4. Іванченко СМ. Багаторівнева модель гендеру. Соціальна психологія. 2007; 4: 157–173.
5. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.
6. Фуко М. Історія сексуальності: пер. з фр., у 2 т. Харків: ОКО; 1997.
7. Юнг КГ. Человек и его символы. Зеленский В, редактор. Санкт-Петербург: Б.С.К., 1996. 454 с.
8. Barát E. Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary. Downing L, Robert G, editors. London: Ashgate; 2011: 85–98.
9. Family sozialisatıon and interaction process. New York: Free Press; 1955.
10. Parsons F, Baler R. Family structure and the socialization of the child. Family socialization and interaction process. New York: Free Press; 1955.

ТЕМА 16. ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Ключові поняття: гендерні стереотипи, властивості гендерних стереотипів, групи гендерних стереотипів, функції гендерних стереотипів.

- Зміст поняття «гендерні стереотипи» та процес їх формування.
- Властивості та групи гендерних стереотипів.
- Функції гендерних стереотипів.

16. 1. Зміст поняття «гендерні стереотипи» та процес їх формування.

Гендерний стереотип – це спрощений, стійкий, емоційно забарвлений образ поведінки та рис характеру чоловіків і жінок. Ці стереотипи проявляються у всіх сферах життя людини: самосвідомості, міжособистісному спілкуванні, міжгруповій взаємодії.

Під гендерними стереотипами розуміють стандартизовані уявлення про моделі поведінки і риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче». Гендерні стереотипи – це уявлення про особистісні якості і особливості поведінки чоловіків і жінок. Вони традиційно розглядаються у зв'язку з питанням соціалізації. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди й упередженості через повторюваність стають приписами, які спрямовують і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей. Основними елементами під час формування гендерного стереотипу стає когнітивний бік процесу засвоєння гендерної ролі, самокатегоризація і пізнавальна інформація, що отримується дитиною від дорослого.

Негативний вплив гендерних стереотипів виявляється в тому, що у багатьох країнах уявлення про роль жінки висували протиріччя активному життєвому стилю, тому велика частина жінок не прагнула до самореалізації, хоча в останні роки спостерігається деяка тенденція до посилення їх

професійного зростання. Жінка, яка виявила свій творчий хист, бажає реалізувати свій потенціал, часто входить у конфлікт з традиційними поглядами оточуючих на місце її в суспільстві і, можливо, у конфлікт з власним уявленням про себе як про особистість. Працюючі жінки одночасно виконують велику частину обов'язків у побуті, догляді за дітьми.

До компонентів традиційної чоловічої ролі відносять норми успішності/статусу, розумової, фізичної та емоційної твердості, антижіночності. Для багатьох чоловіків цілковита відповідність стереотипам призводить до компенсаторних реакцій: обмеження емоційності, гомофобності, нав'язливе прагнення до змагання й успіху тощо. Таким чином, гендерні стереотипи можуть негативно позначатися на самореалізації чоловіків і жінок, виступати бар'єром у розвитку індивідуальності. У подібній ситуації не враховуються особисті інтереси, втрачається відчуття «Я», формуються покірність і залежність.

16. 2. Властивості та групи гендерних стереотипів.

Стереотип є формою пізнання для особистості та для соціальних груп. Які основні властивості гендерних стереотипів? По-перше, *схематичність* як продукт групового узагальнення. Це знайшло відображення в етимології слова «стереотип», що несе семантику «твердого», «засохлого», «символу», «прообразу», «зображення». По-друге, *емоційно-оцінний характер* гендерних стереотипів. Хоча афективний і когнітивний компоненти у стереотипі є відносно незалежними, гендерні стереотипи, як когнітивні утворення, іноді набувають негативного емоційного наповнення та характеру упередженості, що виражається у сексизмі та дискримінації. По-третє, *поширеність*: стереотипи прийняті більшістю, інакше вони не мали б такого сильного впливу на соціальну поведінку груп. По-четверте, гендерні стереотипи формують *соціальну суб'єктність* чоловіків і жінок як на рівні індивідів, так і в міжгрупових стосунках, тому вони надзвичайно стійкі, консервативні і порівняно повільно модифікуються під впливом соціально-культурних умов.

Всі гендерні стереотипи можна розділити на три групи:

1. Це стереотипи маскулінності/фемінності, вони пов'язані з якостями особистості. Чоловікам і жінкам властиві цілком певні психологічні якості і властивості особистості, нав'язуються різні типи темпераментів і стилів поведінки. Типово жіночими якостями визнаються пасивність, нерішучість, залежність, відсутність логічного мислення, відсутність прагнень до досягнень, емоційність. До чоловічих якостей відносять активність, агресивність, рішучість, прагнення до змагання, досягнення, низьку емоційність. Як інститут соціалізації спорт виховує якості особистості, спортсмени стереотипно сприймаються як маскулінні.

2. Закріплення сімейних і професійних ролей відповідно до статі. Чоловіків прийнято оцінювати згідно з професійними чи спортивними успіхами, жінок – за наявністю родини та дітей. Якщо чоловікам пропонується орієнтуватися на досягнення, від жінки вимагається орієнтування на людей і прагнення до встановлення близьких міжособистісних взаємин. Таким чином, спорт, в якому самоціллю є досягнення, не узгоджується з образом жіночності.

3. Відмінності в отриманні роботи, характері виконуваної роботи (жіноча сфера – експресивна, чоловіча – інструментальна). Звідси виникає поділ видів спорту на «чоловічі» і «жіночі». Сприятливими для занять жінок визнаються ті, в яких необхідні м'якість, емоційність, артистизм.

Деякою мірою стереотипи доцільні, деякою – помилкові. Виділені такі компоненти негативної ролі гендерних стереотипів:

1) підкреслюють відмінності між чоловіками і жінками значно більшою мірою, ніж це є насправді;

2) сприяють різній інтерпретації та оцінці однієї і тієї самої події залежно від того, до якої статі належить учасник цієї події;

3) гальмують розвиток тих якостей, які не відповідають даному статево-рольовому стереотипу.

16. 3. Функції гендерних стереотипів.

До функцій гендерних стереотипів можна віднести психологічні та соціальні. До психологічних належать *когнітивна* та *ціннісно-захисна* функції. Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція полягає в спрощенні і систематизації знання, отриманого індивідом з навколишнього середовища, вона служить для економії його зусиль під час сприйняття складних об'єктів. Тобто, суб'єкт стереотипізації наділяє об'єкт соціальною роллю і статусом, що дозволяє йому інтерпретувати поведінку іншого, а також передбачати її в подальшому. Знання, отримане про одного представника групи, індивіда складно визначити, можна потрапити у незручне положення, оскільки невідомо, як звертатися, спілкуватися, яку поведінку обрати. У міру знайомства з людиною ми починаємо більше покладатися на індивідуальну інформацію про неї, ніж на гендерно-рольовий стереотип. Отже, очікування, пов'язані з гендерними категоріями активізуються, коли нам мало що відомо про людину.

Здатність використовувати стереотипи як інструмент прогнозу має певні небезпеки. Небезпека стереотипів полягає в тому, що вони впливають на наше сприйняття інших та виховання дітей. Стереотипізування може діяти як самопідтверджувальне пророцтво. Наприклад, ви вважаєте, що хлопчики не люблять читати, тому можете не дати дошкільнику достатньо книг для читання. У нього стає менше можливостей для читання, ніж у сестри. Таким чином, ми створюємо ситуацію, яка підтверджує стереотип, що хлопчиків не цікавить читання. Ціннісно-захисна функція пов'язана зі створенням і підтриманням цінностей індивіда і групи. Стереотипи активуються не тільки для пояснення, а й для виправдання і захисту своїх поглядів і поведінки, а також для підтримання групових цінностей, виправдання і раціоналізації поведінки щодо чужої групи (як виправдання дискримінаційної поведінки). Проведення межі між своєю та чужою групою сприяє підтриманню колективної самооцінки. Рівень негативної стереотипізації аутгрупи зростає в разі безпосередньої економічної і політичної загрози з її боку.

Ми схильні помічати інформацію, яка підтверджує наш стереотип і ігнорувати чи спростовувати іншу, створювати спеціальне пояснення для поведінки, яка не вкладається у стереотип. Люди з сильними стереотипами мають тенденцію відкидати суперечливі стереотипи і схильні неправильно пам'ятати таку інформацію. Якщо поведінка не вкладається у нормативну, то більшість із нас тяжіє до ситуативного її пояснення. Коли ми бачимо жінку, що грається на дитячому майданчику з дитиною, ми пояснюємо це особистісними причинами, а не ситуативними. Тоді як таку саму поведінку чоловіка скоріше інтерпретуємо як вимушену певною ситуацією. Соціальні функції спрямовані на підтримання соціального порядку й обумовлені здатністю стереотипів виступати фактором соціальних відносин. Гендерні рольові стереотипи відрізняються від багатьох інших стереотипів, тому що стать – це категорія, яка активується відразу після зустрічі з іншою людиною. Одна з перших речей, які ми помічаємо в інших людях, це її або його стать.

Основними соціальними функціями є:

1. Підтримання соціального контролю, а саме системи процесів і механізмів, що забезпечують підтримку соціально прийнятних зразків поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Стереотипи включаються в практики нормалізації, яка встановлює відмінності між нормою і девіацією. Нормативність дуже важлива для гендерних стереотипів через значущість для індивіда гендерної ідентичності. У цьому сенсі чоловіки не менше, ніж жінки, відчувають на собі вплив нормативності.

2. Соціалізація та інтеграція виступають як фактори консолідації не тільки «груп» чоловіків і жінок, а й соціуму в цілому. На інституціональному рівні гендерні стереотипи включені у підтримання та продукування гендерної нерівності, яка пронизує структуру і функції всіх громадських інститутів – від сім'ї до держави.

3. Консолідує – здатність проводити межу між своїми і чужими, а також оцінювати відповідність членів групи ауостереотипу, що служить причиною продукування внутрішніх ієрархій та меж і оцінки інших як

«внутрішньо чужих». Стереотип, зазвичай, фіксує саме відмітні риси соціальної групи, диференціює їх. У теорії соціальної ідентичності акцентована роль порівняння – оцінювання груп – має відносний характер, бо здійснюється залежно від оцінки аутгрупи, що в цьому сенсі вказує на взаємозв'язок гетеро- і аутостереотипів.

Практична робота № 16

Дослідження міжпівкульної взаємодії у чоловіків та жінок

Мета – провести порівняльне оцінювання півкулі в групах чоловіків і жінок (визначити домінуючий тип міжпівкульної асиметрії).

Інструкція. Випробовуваному пропонується послідовно виконати завдання, потім оцінити кожне завдання і визначити міжпівкульну взаємодію.

Завдання, критерії та оцінки дослідження міжпівкульної взаємодії

Завдання	Оцінка
1. Переплести пальці рук	Зверху великий палець правої руки – провідна півкуля ліва, зверху великий палець лівої руки – права
2. Випробуваний тримає вертикально у витягнутій руці олівець, фіксуючи її поглядом на певній точці, почергово заплющуючи праве і ліве око	Олівець зміщується під час заплющування правого ока – провідна півкуля ліва. Олівець зміщується під час заплющування лівого ока – провідна півкуля права
3. Імітувати позу Наполеона	Кисть лівої руки першою спрямовується до передпліччя-плеча правої руки й опиняється зверху – провідна рука ліва, провідна півкуля права. Кисть правої руки першою спрямовується до передпліччя-плеча лівої руки й опиняється зверху – провідна рука права, провідна півкуля ліва
4. Імітувати аплодисменти	Зверху знаходиться права рука – провідна півкуля ліва, зверху ліва рука – провідна півкуля права

5. Провести пряму вертикальну лінію, що розділяє чистий аркуш паперу навпіл	Лінія ближче до правого краю аркуша – провідна півкуля права, ближче до лівого краю – провідна півкуля ліва
6. Намалювати трикутник і квадрат спочатку лівою рукою, потім правою	Краще намальовані фігури правою рукою – провідна півкуля ліва. Краще намальовані фігури лівою рукою – провідна півкуля права
7. Намалювати довільну кількість паличок лівою, а потім правою рукою. Час виконання завдання 10 с. Підрахувати кількість паличок	Більше намальовано паличок правою рукою – провідна півкуля ліва, лівою рукою – провідна півкуля права, однакова кількість обома руками – права
8. Намалювати коло, завершивши його стрілкою	Стрілка вказує напрям проти годинникової стрілки – провідна півкуля ліва, за годинниковою стрілкою – права
9. Сидячи на стільці, покласти ногу на ногу	Зверху права нога – провідна півкуля ліва, зверху ліва нога – провідна півкуля права
10. Стоячи, обертатися у зручний бік	Обертається проти годинникової стрілки – провідна півкуля ліва, обертається за годинниковою стрілкою – права
11. Швидко моргнути одним оком	Швидше моргає праве око – провідна півкуля ліва, швидше ліве око – права

Інтерпретація результатів. Підсумкова оцінка підраховується таким чином: різниця між сумою балів лівої і правої півкулі ділиться на 11. Результати зіставляються з наведеними нормативними даними. Отриманий показник становить: 1) більше або дорівнює 30 – повне домінування лівої півкулі; 2) від 10 до 30 – неповне домінування лівої півкулі; 3) від 10 до -10 – неповне домінування правої півкулі; 4) нижче -10 – повне домінування правої півкулі.

При узагальненні отриманих результатів можна об'єднати в одну групу осіб з повним і неповним домінуванням лівої півкулі (переважно

лівопівкульні) і відповідно осіб з повним і неповним домінуванням правої півкулі (переважно правопівкульні).

Контрольні запитання

1. Які існують групи гендерних стереотипів?
2. Як проявляються гендерні стереотипи в спорті?
3. З яких причин з'являються гендерні стереотипи?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Охарактеризуйте обмеження, що накладають гендерні стереотипи на розвиток професійно важливих якостей.
2. Визначте роль гендерної сегрегації під час формування гендерних стереотипів.
3. Охарактеризуйте відмінності еволюціоністського та культурального підходів.

Рекомендована література

1. Ильин ЕП. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 544 с.
2. Клещина ИС. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 479 с.
3. Курдибаха ОМ. Гендерні стереотипи як чинник особистісної ідентифікації підлітків у процесі соціалізації. Міжн. наук. форум. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2014; 16: 169–175.
4. Майерс Д. Социальная психология: учеб.; пер. с англ. Санкт-Петербург: ЗАО «Издат. «Питер»; 1999. 684 с.
5. Хвостов АА. Гендерные особенности морального сознания. Вопросы психологи. 2000; 1: 195–206.
6. Diegel H. Sport in changing society: sociological essays. Sport science studies; 1995. 200 p.
7. Helgeson VS. The psychology of gender 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.

ТЕМА 17. ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ, МОВЛЕННЄВИХ, ЕМОЦІЙНИХ СФЕРАХ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК

Ключові поняття: психофізіологічні відмінності, гендерні відмінності, інтелект, мовлення.

- Порівняльна характеристика психофізіологічних особливостей чоловіків і жінок.
- Гендерні відмінності в емоційно-вольовій сфері.
- Відмінності інтелектуальної та мовленнєвої діяльності чоловіків і жінок.

17. 1. Порівняльна характеристика психофізіологічних особливостей чоловіків і жінок.

Серед психофізіологічних характеристик особливу роль відіграють *властивості нервової системи*. Встановлено перевагу жінок у процесах збудження і перевагу чоловіків за силою нервової системи. Властивості нервової системи розглядаються як біологічна основа темпераменту і деяких рис особистості. Відсутність вираженого статевого диморфізму цих показників служить підтвердженням того, що біологічна стать однозначно не визначає психологічну стать дитини.

Порівняльна характеристика психофізіологічних особливостей чоловіків і жінок

Показник	Чоловіки	Жінки
Соматичні характеристики		
Розмір і пропорції тіла	Зріст, ширина плечей і загальні розміри тіла більші	Зріст менший, ширина стегон більша
М'язова сила	Більша	Менша
Статеві гормони	Переважають андрогени	Переважають естрогени
Обмін речовин в організмі	Більш інтенсивний	Менш інтенсивний
Витривалість під час	Менша	Більша

тривалої діяльності		
Особливості структурно-функціональної організації головного мозку		
Загальний розмір головного мозку і окремих областей	Маса мозку більша. Супрахіазменне ядро гіпоталамусу більше. Довжина і розгалуження сільвієвої (бічної) борозни більш виражені	Щільність нейронів в корі більша. Мозолисте тіло крупніше. Кількість нейронів у слуховій корі більша.
Функціональна асиметрія півкуль	Виражена, переважає ліва півкуля	Менш виражена, переважає симетрія
Мозкова регуляція мовленнєвої функції	Переважно лівою півкулею. Співвідноситься більшою мірою з задніми частками лівої півкулі	Лівою півкулею за активної участі правої півкулі. Співвідноситься з передніми частками лівої півкулі
Мозкова активність, пов'язана з емоціями	Більш латералізована, тобто проявляється в одній півкулі	Менш латералізована, тобто симетрично в обох півкулях
Психофізіологічні характеристики		
Кольоровий зір	Порушення кольорового зору зустрічаються частіше	Порушення кольорового зору зустрічаються рідше
Чутливість до слабкого і помірною болю	Більш низька	Більш висока
Сила нервової системи	Більш виражене реагування на сигнали великої інтенсивності	Більш виражене реагування на сигнали невеликої інтенсивності
Повернення фізіологічних параметрів до норми після стресових реакцій	Більш швидке	Більш повільне
Емоційні реакції		
Емоційна експресія	Менш емоційно-експресивні	Більш емоційно-експресивні
Швидкість мобілізації фізіологічних функцій	Повільна	Велика
Інтенсивність на емоційні стимули	Психофізіологічні відповіді менш інтенсивні	Психофізіологічні відповіді більш інтенсивні

17. 2. Гендерні відмінності в емоційно-вольовій сфері.

Найістотнішою відмінністю *вольової сфери* є чуттєвість та адаптивність жінок. Доведено, що жінки витримують сильніший стрес і можуть легше його подолати. У чоловіків в екстремальних ситуаціях виробляється вдвічі більше стресових гормонів, ніж у жінок. Жінки в основному проявляють свої емоції зовнішньо (крик, плач, обговорення своїх проблем з приятельками); у чоловіків домінує придушення негативних емоцій. У конфліктах чоловіки частіше звертають увагу на слова, а на сигнали, виражені не словами, а мімікою, інтонацією, позою, жестами тощо багато з них не реагують. Для жінок важливим аспектом є форма сказаного, ніж зміст. Після 18 років дівчата успішніше, ніж юнаки, контролюють свої емоції. Раціональніше опрацьовуючи інформацію і логічніше виділяючи завдання, які необхідно вирішувати, жінки демонструють розумну вербальну стратегію в стресовій ситуації, мудрішу від менш витриманих чоловіків. Оскільки у жінок слабше виражена тенденція до агресивної реакції, їм легше володіти собою. Це також посилює здатність жінок контролювати ситуацію – спочатку вони думають, а потім діють. Агресивність жінок більш завуальована.

17. 3. Відмінності інтелектуальної та мовленнєвої діяльності чоловіків і жінок.

Розумові здібності чоловіків і жінок рівноцінні, але не однакові. Проявляються вони по-різному: внаслідок різної спрямованості інтересів. Жіноча перевага у вербальних (чи лінгвістичних) функціях відрізняється з дитячого до зрілого віку. Спостереження за нормальними, а також обдарованими і розумово відсталими дітьми показали, що дівчатка в середньому починають говорити раніше від хлопчиків, користуються більшим словниковим запасом, проявляють тенденцію до довших і більш зрілих за своєю структурою речень. Вони також швидше просуваються в навчанні читання.

Дослідниками спостерігаються також відмінності у *навчальних інтересах*, а саме: хлопчики більше люблять фізкультуру, працю, фізику, з гуманітарних предметів – історію, найменше їм подобаються мови. Дівчатка віддають перевагу гуманітарним предметам; не подобаються такі предмети, як фізика, математика, біологія і географія. Дівчатка охочіше беруть участь у художній самодіяльності, систематичніше відвідують музеї, театри, тоді як інтереси хлопчиків переміщуються на спорт і техніку. Також дослідниками встановлено й різне ставлення хлопців, дівчаток до домашніх обов'язків. Дівчата глибше усвідомлюють відповідальність за будь-яку справу, що доручають батьки. Вони старанно виконують навіть ту роботу, яка їм зовсім не до душі. Хлопчики добре роблять те, що їх цікавить. Відмінність інтересів проявляється в професійній спрямованості: дівчатка мріють про професії педагога, лікаря, артистки; хлопці – інженера, технічні професії. Коло інтересів чоловіків найчастіше замикається на роботі, політиці і спорті, тоді як у житті жінки більше місце займають духовні проблеми і особисте життя. Дослідники відзначають, що за даними дослідження розумових здібностей хлопчиків і дівчат, відмічається більше коливання результатів серед хлопчиків: серед них більша кількість як розумово обдарованих, так і розумово відсталих. Результати дівчат стабільніші. Даних, що свідчили б про те, що одна стать розумніша від іншої, немає. Але хлопчики і дівчатка мають різний рівень і тип інтелектуального розвитку.

Практична робота № 17

Тест для визначення характеру мислення

Мета – визначити жіночий або чоловічий початок в розумі кожної людини.

Інструкція. Обведіть вираз, який вважаєте для себе правильним у переважній більшості випадків.

Текст опитувальника

1. Коли треба розібратися в простій або дорожній карті ви:

а) у скруті і часто просите допомоги;
б) повертаєте її так, щоб вона збігалася з напрямком вашого погляду на місцевості;

в) не відчуваєте жодних труднощів.

2. Ви готуєте на обід складне вишукане блюдо, радіо включене і задзвонив телефон. Ви:

а) продовжуєте готувати страву, залишивши включеним радіо і розмовляючи з другом/подругою;

б) вимикаєте радіо, продовжите готування і будете розмовляти;

в) скажете по телефону, що передзвоните, як тільки страва буде готова.

3. До вас збираються друзі і просять розповісти, як дістатися до вашого нового будинку. Ви:

а) намалюєте карту маршруту і надішлете її друзям або попросите кого-небудь пояснити, як до вас дістатися;

б) запитаєте, які примітні місця відомі вашим друзям, і потім спробуєте пояснити, як до вас доїхати;

в) поясните словами, як знайти ваш будинок: «По дорозі прямо, потім розворот, потім поворот ліворуч і їдьте до другого світлофора...».

4. Пояснюючи нову ідею і концепцію, ви швидше за все:

а) будете використовувати олівець, папір і жести;

б) поясните словами, вдаючись до допомоги жестів і міміки;

в) поясните словами ясно і точно.

5. Опинившись вдома після перегляду чудового кінофільму, ви схильні:

а) прокручувати сцени з фільму в голові;

б) розповісте про ці сцени і про те, що було сказано на екрані;

в) в основному цитуватимете слова екранних героїв.

6. У кінотеатрі ви віддаєте перевагу сидіти:

а) з правого боку;

б) вам все одно;

в) з лівого боку.

7. У друга/подруги зламалося щось механічне. Ви:

а) висловіте співчуття і поговорите про те, як має бути йому/їй неприємно;

б) порекомендуєте надійного механіка, який зможе полагодити;

в) зрозумієте, як ця річ працює, і спробуєте виправити.

8. Ви знаходитесь в незнайомому місці, і хтось запитує вас, де північ.

Ви:

а) зізнаєтесь, що не знаєте;

б) подумавши, здогадаєтесь, де вона;

в) миттєво покажете на північ.

9. Ви знайшли місце, де можна поставити машину, але дуже тісне, і вам треба заїхати заднім ходом. Ви:

а) спробуєте знайти інше місце;

б) ретельно підготувавшись, припаркуєте туди машину;

в) легко і невимушено поставите машину заднім ходом.

10. Ви дивитесь телепередачу, і задзвонив телефон. Ви:

а) відповісте, не вимикаючи його;

б) вимкнете телевізор, а потім відповісте;

в) вимкнете телевізор, попросите присутніх помовчати і тільки після цього відповісте.

11. Ви щойно прослухали нову пісню у виконанні улюбленого артиста.

Зазвичай ви:

а) зможете проспівати куплет з пісні, і це вам не спричинить труднощі;

б) зможете проспівати щось з цієї пісні, якщо вона досить проста;

в) вам буде важко згадати мотив пісні, але деякі тони ви згадаєте.

12. Ви найкраще передбачаєте результат:

а) інтуїтивно;

б) прийнявши рішення, засноване на наявній інформації і «внутрішньому відчутті»;

в) прийнявши рішення на ґрунті фактів, статистики і точних даних.

13. Ви поклали ключі не на своє місце. Ви:

а) займаєтеся справою, поки згадаєте, куди їх поклали;

б) займаєтеся справою, напружено згадуючи, куди вони могли підітися;

в) подумки відтворите свій шлях, поки не згадаєте, де їх залишили.

14. Ви знаходитесь в готелі і почули віддалене виття сирени. Ви:

а) можете відразу вказати, звідки йде звук;

б) зможете вказати напрям, якщо зосередитесь;

в) не зможете визначити напрям, в якому розташоване джерело звуку.

15. Ви прийшли на прийом, і вас познайомили з шістьма або сімома новими людьми. На наступний день ви:

а) зможете легко описати їх;

б) згадаєте лише кількох осіб;

в) з більшою ймовірністю згадаєте їхні імена.

16. Ви бажаєте поїхати на канікули в село, а ваш партнер/ка хоче поїхати на курорт. Щоб переконати його/її в тому, що ваша пропозиція краща, ви:

а) ласкаво скажете, як ви відчуваєте: ви любите село, а дітям і родині там завжди так весело;

б) скажете: якщо партнер/ка поїде в село, то ви будете йому/їй вдячні і наступного разу ви обов'язково поїдете на курорт;

в) скористаєтесь фактами: село ближче, дешевше і чудове місце для занять спортом і відпочинку.

17. Плануючи свій день, ви:

а) напишете список того, що потрібно зробити;

б) подумаєте про те, що сьогодні слід зробити;

в) уявите людей, з якими необхідно зустрітися, місця, які варто відвідати, і речі, якими вам доведеться займатися.

18. У друга/подруги виникла проблема особистого характеру, і він/вона прийшов/ла до вас обговорити її. Ви:

- а) сама симпатія і розуміння;
- б) скажете, що проблеми ніколи не бувають настільки серйозні, як здаються, і поясните чому;
- в) постараетесь підказати раціональний підхід у вирішенні ситуації, проблеми.

19. Двоє ваших друзів, які перебувають у різних шлюбах, завели між собою роман і таємно зустрічаються. Наскільки вірогідна можливість, що ви зрозумієте, що відбувається:

- а) досить швидко зрозумієте;
- б) зрозумієте, що відбувається через деякий час;
- в) швидше за все ніколи не здогадаєтесь.

20. А що, власне є життям, на вашу думку?

- а) мати друзів і жити в злагоді з оточуючими;
- б) бути доброзичливим до оточення, зберігаючи особисту незалежність;
- в) досягти гідної мети, заробити повагу інших і домогтися престижного положення.

21. Якби у вас був вибір, ви вважали б за краще працювати:

- а) у команді, де інші люди легко уживаються з іншими;
- б) з іншими, але зберігаючи для себе деякий простір;
- в) окремо.

22. З книг ви віддаєте перевагу:

- а) романам та художнім творам;
- б) журналам та газетам;
- в) документальній прозі, біографії.

23. Коли ви йдете за покупками, то схильні:

- а) купувати, підкоряючись раптовому імпульсу, зокрема, неординарні речі;

б) запланувати покупки заздалегідь, але не вважати цей план обов'язковим;

в) розглядати етикетки і порівнювати ціни.

24. Ви віддасте перевагу лягати спати, вставати і приймати їжу:

а) коли вам хочеться;

б) за розкладом, але не обов'язковим;

в) в один і той самий час кожен день.

25. Ви перейшли на нову роботу і познайомилися з безліччю нових людей. Один з них телефонує вам додому. Ви:

а) відразу впізнаєте його по голосу;

б) впізнаєте його по голосу у п'ятдесяти відсотках випадків;

в) вам буде важко упізнати людину за голосом.

26. Що вас турбує найбільше, коли сперечаєтеся з кимось:

а) мовчання співрозмовника або його незрозуміла реакція;

б) його нерозуміння вашої точки зору;

в) його агресивні запитання і коментар або такі, які насторожують.

27. Яке було у школі ваше ставлення до перевірки грамотності і написання творів:

а) ви легко з цим справлялися;

б) одне вам вдавалося, а інше ні;

в) не вдавалося ні те, ні інше.

28. У танцях ви:

а) відчуваєте музику, правильно рухаєтеся;

б) деякі танці можете танцювати, але інші вам не вдаються;

в) вам нелегко дотримуватися ритму.

29. Наскільки добре ви вмієте розпізнавати крики тварин і наслідувати їх:

а) не дуже добре;

б) в міру;

в) дуже добре.

30. Наприкінці довгого дня ви віддаєте перевагу:

- а) поговорити з друзями або членами сім'ї про день, який пройшов;
- б) послухати, як інші розповідають про свої справи;
- в) почитати газету, подивитися телевізор, але не розмовляти.

Інтерпретація результатів. По-перше, складіть кількість відповідей за рубриками «а», «б» і «в» і скористайтеся такою схемою для підрахунку набраних очок – для чоловіків: кількість «а» помножити на 15; кількість «б» помножити на 5; кількість «в» на (-5); для жінок: кількість «а» помножити на 10; кількість «б» помножити на 5; кількість «в» на (-5). Запитання, відповіді на які не відображають вашого життя або залишені вами без відповіді, оцініть у 5 балів.

Більшість чоловіків мають від 0 до 180 балів, а більшість жінок – від 150 до 300. Переважно чоловічий склад розуму має менше 150 пунктів. Чим ближче до 0, тим більш чоловічий розум, і тим більше ймовірний високий рівень тестостерону. Такі люди володіють сильною логікою, аналітичними здібностями і красномовством. Вони роблять більш точні висновки на підставі статистичних даних і майже повністю вільні від впливу емоцій на висновки. Пункти в мінусовій зоні свідчать про суто чоловічий склад розуму. Це означає, що на ранніх стадіях ембріонального розвитку до плода надходила велика кількість тестостерону.

Чисто жіночий розум набирає понад 180 балів. Чим більше балів, тим більше жіночого в програмі мозку, тим більша ймовірність прояву неординарних творчих, артистичних, музичних здібностей. Такі люди приймають рішення, ґрунтуючись на інтуїції, на внутрішніх, невмотивованих відчуттях, і добре виявляють наявність проблем, коли є навіть мало даних. Вони добре справляються з проблемами, що вимагають вирішення, в основі яких творчі здібності та інтуїція. Чим більше балів у чоловіка, тим більше ймовірність прояву гомосексуальних нахилів.

Перехідна ланка. Кількість балів у діапазоні від 150 до 180 свідчить про андрогінність. Такі люди не мають схильності ні до чоловічих, ні до

жіночих стереотипів поведінки і зазвичай демонструють гнучкість мислення, що може виявитися великою перевагою в будь-якій групі, яка займається вирішенням проблем. Вони схильні до дружніх відносин і з чоловіками, і з жінками.

Контрольні запитання

1. Які існують причини відмінностей в мовленнєвих, інтелектуальних та емоційних сферах у чоловіків і жінок?
2. Які існують види психічних реакцій чоловіків та жінок у конфліктних ситуаціях?
3. Що таке інтелект, і як він проявляється у чоловіків та жінок?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Назвіть типи емоцій, що притаманні андрогінам.
2. Визначте, яка з півкуль головного мозку домінує у чоловіків, а яка у жінок.
3. Намалюйте схему гендерних відмінностей у вищих психічних процесах.

Рекомендована література

1. Берн Ш. Гендерная психология. Рысев С, переводчик. Санкт-Петербург: Издательский дом Нева; Москва: Олма-Пресс; 2004. 320 с.
2. Говорун ТВ, Кікінеджи ОМ. Гендерна психологія: навч. посіб. Київ: Видавничий центр «Академія»; 2004. 307 с.
3. Ильин ЕП. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 544 с.
4. Ильин ЕП. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер; 2010. 688 с.
5. Козлов ВВ, Шухова НА. Гендерная психология. Санкт-Петербург: Речь; 2010. 270 с.
6. Кравець ВП. Гендерна педагогіка: навч. посіб. Тернопіль: Джура; 2003. 416 с.

7. Кравець ВП. Історія гендерної педагогіки. Тернопіль: Джура; 2005. 440 с.
8. Курдибаха ОМ. Гендерні відмінності розвитку пізнавальних інтересів та інтелектуальних здібностей підлітків. Луцьк. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень. 2015; 3: 35–37.
9. Малкина-Пых ИГ. Гендерная терапия: справочник практического психолога. Москва: Эксмо; 2003. 522 с.
10. Петренко ОБ. Гендерна психологія. Практикум. Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень; 2012. 127 с.
11. Пиз А, Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина – женщина. Москва: ЭКСМО-Пресс; 2001. 238 с.

ТЕМА 18. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Ключові поняття: гендерна культура, комунікація, реактивний стиль спілкування, проактивний стиль спілкування у чоловіків.

- Гендерні відмінності в комунікативному процесі.
- Особливості поведінки в міжособистісному спілкуванні.
- Вимоги у виховному процесі до поведінки представників обох статей.

18. 1. Гендерні відмінності в комунікативному процесі.

Гендерна культура – це система форм і способів життя, за допомогою яких відтворюються, закріплюються й формуються статеві відмінності індивідів, регулюються сімейні й міжстатеві відносини. Вона є складною системою соціальних гендерних норм, у якій системотвірним елементом є гендерні стереотипи маскулінності-фемінності.

На думку соціальних психологів, сукупність норм, які несуть кожній статі узагальнену інформацію про відповідні психосоціальні особливості, називають гендерними ролями. В сучасних дослідженнях гендерне спілкування має два основні напрями аналізу у психології: соціально-рольовий та конструктивістський. Перший розглядає гендерну комунікацію як відтворення норм гендерної ролі. Другий привертає увагу до здатності мови та мовленнєвих практик створювати та перетворювати гендерну ідентичність. Гендерні відмінності в мовленнєвій спрямованості у дітей, підлітків та дорослих в розмовах з одностатевими друзями були досліджені Н. Гудвін, Д. Таннен та ін. Їх аналіз базується на спостереженнях дитячих взаємодій дівчаток і хлопчиків в одностатевих групах, де вивчаються мовні стилі. Грунтуючись на своїх спостереженнях за взаємодією дітей в одностатевих ігрових групах, дослідники роблять висновок, що дівчатка докладають зусиль для встановлення і підтримання тісних стосунків, і, отже,

їх спілкування засноване на рівності і співробітництві. Вони навчаються критикувати інших прийнятними способами й інтерпретувати повідомлення інших більш точно. Гра для хлопчиків підкреслює конкуренцію, хлопчики навчаються відстоювати своє домінуюче становище, завойовувати і підтримувати аудиторію та протистояти іншим.

Таким чином, гендерні відмінності у використанні мови, сформовані у дитинстві, є причиною складностей у спілкуванні між дорослими різної статі. Дослідження поведінки дорослих жінок, наприклад, розмови з подругами, також підтвердили позицію, що вона має інтерактивний, нецілеспрямований, спільний характер, тоді як для чоловіків – прагматична, індивідуалістична, спрямована на досягнення. Розмова для жінок – це можливість встановити зв'язок; для чоловіків кожна взаємодія – шлях до перемоги або до програшу.

Найістотнішою відмінністю в комунікативному процесі є *реактивний стиль* спілкування жінок (сенситивність до потреб співрозмовника, адаптивність до його індивідуальності) та *проактивний* (контролюючий, креативний) *стиль* чоловіків. Соціальні психологи наголошують, що гендерні відмінності в комунікативному процесі простежуються з дитинства і є очевидними до дорослого віку (літні люди демонструють їх значно меншою мірою). При цьому зміст комунікації може їх нівелювати. Гендерні відмінності в спілкуванні можуть бути яскраво вираженими в одній етнокulturі і майже непомітними в іншій. Індивідуальність людини може виявлятися як у виразній приналежності до певної статі, так і в статевонейтральній поведінці. У сучасній соціальній психології найчастіше йдеться не про гендерні особливості комунікатора, а про його компетентність, успішність в інтерактивному процесі. Наголошується також, що обидві статі вважають мову жестів більш властивою прекрасній статі. Привабливі жінки, особливо домінантного стилю, частіше посилюють жестикуляцію різними символами – біжутерією, манікюром, деталями одягу, що надто помітно в їх спілкуванні з чоловіками.

18. 2. Особливості поведінки в міжособистісному спілкуванні.

Жінки частіше використовують жести долонями догори (зазвичай, це супроводжується знижуванням плечима, що свідчить про невпевненість і сумнів), чоловіки – долонями вниз (означає впевненість і лідируючу позицію). *Жінки* краще *адаптуються* до співбесідника, ніж чоловіки. Співрозмовниці частіше послуговуються контактом очей, ніж співрозмовники. Це означає, що жінки є сенситивнішими комунікаторами. Дефіцит дії у погляді жінки вважається свідченням байдужості до співрозмовника. Невираженість контакту очей у розмові чоловіків не є таким показником. *Пози чоловіків* у спілкуванні більш *індивідуалізовані*, менш спрямовані на партнера, навіть дещо відмежовані від нього, розслаблені. У міжстатевому спілкуванні у малих групах жінки виявляють більше доцентрових ознак. Жінки і чоловіки навіть по-різному поправляють головні убори: чоловіки натягують шапку більше наперед голови, жінки – набік. Вираз обличчя в процесі діалогу експресивніший у жінок, які часто демонструють теплі почуття. Проте вони краще приховують емоції, ніж чоловіки, які більш адекватно виражають позитивне ставлення до інформації.

Жінки конкретніші у передачі негативного ставлення, на їхніх обличчях яскравіше виражається задоволення, вони частіше усміхаються, схвально кивають головою незалежно від характеру емоцій, які переживають під час спілкування. Усмішка для жінок є символом інтеракції, для чоловіків – виявом певних емоцій. Не випадково діти відчують більшу прихильність до тат, які усміхаються, ніж до усмішок мам. Усмішка жінки під час привітання часто корелює з дискомфортом, тривожністю, чоловіків – з почуттям прихильності, симпатії до партнера (адекватно почуттям, які вони переживають).

18. 3. Вимоги у виховному процесі до поведінки представників обох статей.

У виховному процесі вимоги до поведінки хлопчиків і дівчаток також часто різні: від хлопчика вимагають активності, ініціативи, відсутності

зайвих емоцій, від дівчаток очікують пасивності, спокою, акуратності, емоційності. Дівчаток оберігають і орієнтують переважно на виконання посиленої праці у будинку. Тому їхні можливості досягти соціальної компетентності досить обмежені. Іграшки хлопчиків і дівчинок також кардинально різняться. Так, іграшки хлопчиків (машинки й трансформери тощо) більше спрямовані на творчу діяльність, на розвиток просторових навичок; іграшки дівчаток (ляльки, набори лікаря й перукаря, посуд) дозволяють грати у рольові ігри пасивного характеру, ролі в яких досить прописані й установлені.

У вихованні дітей та молоді переважно закладено *статевий диморфізм*, що ґрунтується на біологічних відмінностях між чоловіками й жінками. Виявивши психоціалні та соціокультурні ролі чоловіків і жінок, учені вживають термін «гендер» і «гендерні відмінності». Однак, на думку науковців, питання про застосування понять «гендер» і «стать» ще не знайшло свого вирішення. Відсутність гендерного підходу до формування особистості дітей може не лише деформувати процес їх психічного розвитку, а й негативно позначитися на їхньому фізичному здоров'ї.

Статеворольова соціалізація триває протягом усього життя людини, в деяких ситуаціях дорослі люди можуть переживати гендерну ресоціалізацію, тобто руйнування раніше прийнятих цінностей і моделей і засвоєння нових. В образі життя конкретного суспільства часто або перебільшуються, або нівелюються відмінності між статями.

Практична робота № 18

Опитувальник саморефлексії тілесного потенціалу

(Г. Ложкін, А. Рождественський)

Мета – визначити саморефлексію тілесного потенціалу.

Інструкція. Запропоновано пари протилежних тверджень. Завдання – вибрати одне з двох тверджень, яке більше відповідає дійсності, і відзначити

одну з цифр – 1, 2, 3, залежно від того, наскільки ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження, на вашу думку, однаково вірні).

Текст опитувальника

Твердження	Бал	Твердження
1. Я не відчуваю жодної тривоги з приводу своїх тілесних можливостей	3210123	З приводу своїх тілесних можливостей я відчуваю деяку тривогу
2. Я не маю відчуття заздрості до іншої, фізично сильнішої і привабливої людини	3210123	Я маю деяке відчуття заздрості до іншої, сильнішої і привабливої людини
3. Іноді я сприймаю своє тіло як непотрібну заваду	3210123	Я ніколи не сприймаю своє тіло як непотрібну заваду
4. Я вважаю, що стан невпевненості, який у мене виникає час від часу, не має до моїх тілесних можливостей жодного відношення	3210123	Я вважаю, що стан невпевненості, який у мене виникає час від часу, пов'язаний з моїми тілесними можливостями
5. Якби у мене було інше тіло, я відчував би більше самоповаги	3210123	Якби у мене було інше тіло, моя самоповага жодним чином не змінилася
6. Можна сказати, що тіло приносить мені лише прикроці	3210123	Можна сказати, що тіло приносить мені відчуття повноти життя
7. Я б хотів лишатися таким, яким я є сьогодні	3210123	Мене не зовсім влаштовує те, яким я є сьогодні
8. Я іноді дратуюсь і злюсь на своє тіло	3210123	Я ніколи не дратуюсь і не злюсь на своє тіло
9. Я не відчуваю жодної залежності від свого тіла	3210123	Я постійно відчуваю залежність від свого тіла
9А. Будь у мене інше тіло, я б вище піднявся у своїх очах	3210123	Будь у мене інше тіло, в своїх очах я лишився б тим самим
10. Я можу сказати, що вважаю себе враженим через те, що потступаюся іншим за тілесними можливостями	3210123	Я вважаю, що моя особистість зовсім не страждає від того, наскільки я поступаюся іншим за тілесними можливостями
11. Я вважаю, що мої тілесні можливості навряд чи вплинуть на подальше життя	3210123	Я вважаю, що вплив тілесних можливостей буде відчуватися протягом всього життя
12. Те, чого я бажаю досягти, жодним чином не пов'язано з моїми тілесними можливостями	3210123	Те, чого я бажаю досягти, пов'язано з моїми тілесними можливостями

13. Я вважаю, що наявних у мене тілесних можливостей цілком достатньо і для вирішення відставлених завдань	3210123	Я не вважаю, що наявних у мене на сьогодні тілесних можливостей цілком достатньо і для вирішення відставлених завдань
13А. Те, до чого я прагну, не має жодного зв'язку з моїми тілесними можливостями	3210123	Те, до чого я прагну, має певний зв'язок з моїми тілесними можливостями
14. Мені здається, що, якби я змінив уявлення про своє тіло, то від цього нічого б не змінилося	3210123	Думаю, що, якби я змінив уявлення про своє тіло, то від цього багато чого змінилося б
15. Я впевнений, що для досягнення серйозних і важливих цілей, тілесні можливості не відіграють жодної ролі	3210123	Я впевнений, що для досягнення серйозних і важливих цілей, тілесні можливості просто необхідні
16. Впевнений, що моє нинішнє і майбутнє положення в суспільстві жодним чином не залежить від моїх тілесних можливостей	3210123	Впевнений, що як нинішнє, так і майбутнє місце в суспільстві залежить і від моїх тілесних можливостей
17. Взагалі, під час планування своєї перспективи я найменше думаю про свої тілесні можливості	3210123	Під час планування своєї перспективи я обов'язково враховую свої тілесні можливості
18. У мене досить інших турбот, ніж думати про своє тіло	3210123	За всієї кількості турбот, я ніколи не забуваю про своє тіло
19. Я вважаю, що моє відчуття «Я» не має жодного стосунку до мого тіла	3210123	Я вважаю, що моє відчуття «Я» безпосередньо пов'язане з моїм тілом
20. Не думаю, що тіло може служити добрим і надійним порадником	3210123	Я вважаю, що тіло може служити добрим і надійним порадником

Інтерпретація результатів. Бали підраховуються за системою:

3210123

1123455

Питання 9А і 13А є контрольними.

Первинні дані та їх стандартизовані еквіваленти опитувальника

Чоловіки, загальний показник		Жінки, загальний показник	
а (бали)	б (станайни)	а (бали)	б (станайни)
15-34	1	15-31	1
35-38	2	32-36	2
39-48	3	37-44	3
49-54	4	45-54	4
55-62	5	55-63	5
63-71	6	64-71	6
72-79	7	72-80	7
80-90	8	81-86	8
91-105	9	87-105	9

1–3 станайни – вітальний тип репрезентації тілесного потенціалу – усвідомлення тіла як натурального біологічного об’єкта;

3–6 станайнів – конформний (просоціальний) тип – відображає уявлення опитуваних про призначення тіла (тілесних можливостей людини) як інструмент, ціннісний статус якого обмежується завданням відповідності існуючим у даному соціумі (культурі) уявленням, з одного боку, і можливостями, даними людині природою, – з іншого;

6–9 станайнів – особистісний тип – тілесний потенціал безпосередньо інтегрується в Я-структуру, стає його іманентною характеристикою, яка за жодних умов не може бути відділена від Я як цілісної психотілесної істоти.

Контрольні запитання

1. Які існують відмінності у спілкуванні чоловіків і жінок?
2. Які існують позиції у спілкуванні чоловіків і жінок?
3. Які існують причини агресивності серед чоловіків?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Складіть схему гендерної поведінки у конфліктних ситуаціях.
2. Проаналізуйте поведінку чоловіків і жінок у конфліктних ситуаціях.

3. Охарактеризуйте властивості поведінки чоловіків і жінок у спортивній діяльності.

Рекомендована література

1. Берн Ш. Гендерная психология. Рысев С, переводчик. Санкт-Петербург: Издательский дом Нева; Москва: Олма-Пресс; 2004. 320 с.

2. Круцевич ТЮ, Марченко ОЮ. Врахування гендерного підходу в процесі занять з фізичного виховання учнівської молоді. Фізична культура і спорт: досвід та перспективи. 2017; 3.1 (43.1): 180–183.

3. Ложкин ГВ, Рождественский АЮ. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов. Психологический журнал. 2004; 2: 83–98.

4. Пайнс Э, Маслач К. Практикум по социальной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2000. 348 с.

5. Рождественський АЮ. Феноменологія тілесності у просторі життєвих перспектив особистості : монографія. Київ: Міленіум; 2005. 294 с.

6. Титаренко ТМ. Соціальна психологія особистості. Основи соціальної психології. Київ: Міленіум; 2008: 397–400.

7. Kelly GA. The psychology of personal constructs. A theory of personality. London: Routledge; 1955.

8. Lorber J. Women Physicians. Careers, Status and Power. New York: Tavistock; 1984.

ТЕМА 19. ГЕНДЕРНО-РОЛЬОВІ КОНФЛІКТИ

Ключові поняття: рольовий конфлікт, типи рольових конфліктів, сексизм, гендерна дискримінація.

- Рольовий конфлікт, типи рольових конфліктів.
- Сексизм, гендерна дискримінація.
- Відмінності сексизму та гендерної дискримінації.

19. 1. Рольовий конфлікт, типи рольових конфліктів.

Рольовий конфлікт – стан психологічного напруження, викликаний внутрішнім конфліктом, що породжений суперечністю вимог виконуваних соціальних ролей. Успішність виконання ролі індивідом залежить від ряду факторів:

- 1) знання ролі або уявлення про правила й обов'язки, пов'язані з цією роллю;
- 2) значущість виконуваної ролі;
- 3) розуміння, як виконувати дану роль;
- 4) вміння управляти своєю рольовою поведінкою. Неуспішне виконання тієї чи іншої ролі може викликати конфлікт. Під рольовим конфліктом зазвичай розуміють ситуацію, в якій індивід, що має певний статус, зіштовхується з несумісними очікуваннями.

Розрізняють два типи рольових конфліктів: міжособистісний і внутрішньоособистісний. В основі зовнішніх рольових конфліктів найчастіше лежать суперечки між реальною рольовою поведінкою людини та рольовими очікуваннями з боку оточуючих людей. Він виникає в ситуаціях, коли людина не хоче або не може виконувати ту соціальну роль, яку вона повинна грати відповідно до свого положення в групі, або не приймає соціальні рольові стереотипи та норми, прийняті в суспільстві. Інтрапсихічний (внутрішньоособистісний) конфлікт – стан особистості, при якому бажання і вимоги суперечать між собою чи з можливістю їх реалізації.

Він зумовлений з внутрішніми (особистісними) причинами і зовнішніми обставинами (культурою, суспільством). Виникає тоді, коли людина приймає психологічну роль тільки зовні, на рівні поведінки, але не може прийняти її внутрішньо, на рівні переживання, вважати своєю. Ситуація внутрішнього рольового конфлікту може виникати, коли людина змушена прийняти психологічну роль під тиском зовнішніх обставин. Внутрішній рольовий конфлікт може виникати і в ситуації, коли до однієї й тієї самої ролі висуваються суперечливі очікування з боку різних суб'єктів або груп, які неможливо задовольнити одночасно.

Порівняльна характеристика особливостей міжособистісних конфліктів

Поведінка жінок	Поведінка чоловіків
Конфлікт – це можливість почути один одного, після чого настане взаєморозуміння	Конфлікт – це свого роду змагання
Не має значення, якої статі опонент	Більш впевнено поводять себе в міжособистісному конфлікті з опонентами своєї статі
Схильні діяти, виходячи з особистого досвіду і життєвих прикладів. Використовують фразу: «Це залежить від...»	Обдумують ситуацію, виходячи з понять справедливості, закону, чесної гри чи обов'язку. Використовують фрази: «Повинно бути так», «Такі правила»
У ході конфліктної ситуації намагаються активізувати інших учасників конфлікту	У конфліктній ситуації частіше схильні до пасивної поведінки з метою збереження своїх початкових намірів
Поводять себе однаково, незалежно від місця конфлікту: професійна і сімейна роль однаково важливі	Ставляться більш диференційовано до конфліктних ситуацій, істотно змінюють свою поведінку залежно від місця конфлікту: побутова сфера чи ділова

19. 2. Сексизм, гендерна дискримінація.

Сексизм – емоційне ставлення до людей, засноване на переконанні пріоритету однієї статі над іншою. На рівні міжгрупових взаємин сексизм проявляється в механізмах сприйняття представників різної статі, приписування їм певних рис характеру, здібностей, інтересів, зовнішності,

розподілу сімейних ролей тощо. Невідповідність гендерним стереотипам оцінюється негативно як представниками протилежної статі, так і своєї. Міжособистісні відносини також жорстко регламентуються гендерними стереотипами, а, отже, включають сексизм та дискримінаційні практики.

На індивідуально-особистісному рівні сексизм проявляється в негативній самооцінці поведінки і життєдіяльності суб'єкта, коли вони не відповідають гендерним стереотипам. Сексизм може призводити до зниження самоповаги, виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. Розрізняються сексизм і дискримінація на основі розгортання практик пригнічення. Сексизм – це ставлення або почуття до людей, пов'язані із переконанням у перевагах однієї статі над іншою, які виражають прихильне або негативне ставлення до людини у зв'язку з її статтю. Така емоційна налаштованість не завжди обумовлює дії пригнічення, обмеження, приниження на основі статі. Дискримінація передбачає використання конкретних практик пригнічення відносно інших людей чи себе самої. На думку В. Гельгесон, традиційно сексизм виявляв себе через підкреслене нехтування інтересами жінок. Сучасний сексизм є витонченим індикатором знецінення жінок: йому властиво не визнавати існуючої дискримінації жінок, чинити опір їх вимогам та обурюватися преференціям щодо них.

Сучасний сексизм передбачає, що чоловіки не мають співчувати жінкам у їхніх проблемах, оскільки рівність уже досягнута. Сучасний сексизм набув прихованих форм, він асоціюється з недооцінкою труднощів жінок у отриманні посад, які традиційно займають чоловіки, «скляній стелі» у сфері лідерства, використанні сексистської мови. Сексизм виявляється як через негативні, такі і позитивні почуття. Негативні почуття викликають ті жінки чи чоловіки, які порушують гендерні стереотипи та норми. Прихильність дарується тим, хто її дотримується. На цій основі виокремлюють три різновиди сексизму: ворожий, доброзичливий та амбівалентний. Ворожий сексизм виявляється в упередженості до можливостей жінок, порівняно з чоловіками. Доброзичливий сексизм виявляється у співчутті, бажанні

допомоги, турботі (оплата вечері, подача руки, відкриття дверей чоловіками). Обидва типи сексизму розглядають жінок як слабку стать. Ворожий сексизм транслює ідею нездатності жінок займати владні позиції у суспільстві. Доброзичливий романтизує та ідеалізує жінок у ролі подруг, матерів, дружин. Амбівалентний сексист стереотипно негативно реагує на одних жінок і стереотипно позитивно на інших.

Дискримінація за ознакою статі проявляється на всіх рівнях організації гендерних відносин. На макросоціальному рівні вона може підкріплюватися політикою держави, законодавством, яке регулює різні аспекти організації та оплати праці, питання підтримки материнства тощо. Дискримінаційні ідеї продукуються засобами масової інформації, а також реалізуються у сфері освіти, де виділяються специфічні чоловічі і жіночі шкільні предмети, створюються окремі школи зі спеціальною програмою для хлопчиків і дівчаток. На рівні міжгрупових взаємин дискримінація проявляється в механізмах сприйняття представників різної статі, приписуванні їм певних рис характеру, здібностей, інтересів, зовнішності, розподілу сімейних ролей. Невідповідність гендерним стереотипам оцінюється негативно як представниками протилежної статі, так і своєї. Міжособистісні відносини також жорстко регламентуються гендерними стереотипами.

19. 3. Відмінності сексизму та гендерної дискримінації. На індивідуально-особистісному рівні сексизм проявляється в негативній самооцінці поведінки і життєдіяльності суб'єкта, коли він не відповідає гендерним стереотипам. *Сексизм* може призводити до зниження самоповаги, виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. Розрізняють сексизм і дискримінацію на основі розгортання практик пригнічення. Така емоційна налаштованість не завжди обумовлює дію пригнічення, обмеження, приниження на основі статі. *Дискримінація* передбачає використання конкретних практик пригнічення відносно інших людей чи себе самого.

Практична робота № 19

Оцінка самоконтролю у спілкуванні (М. Снайдер)

Мета – визначення рівня самоконтролю у спілкуванні.

Інструкція. Уважно прочитайте десять тверджень, що описують реакції на деякі ситуації. Кожне з них ви повинні оцінити як вірну або невірну відносно себе. Якщо пропозиція здається вірною або переважно вірною, поставте поруч з її порядковим номером букву «В», якщо невірною або переважно невірною – букву «Н».

Текст опитувальника

1. Мені здається важким мистецтво наслідувати звички інших людей.
2. Я б, мабуть, міг «зваляти дурня», щоб привернути увагу або потішити оточуючих.
3. З мене міг би вийти непоганий актор.
4. Іншим людям іноді здається, що я переживаю щось більш глибоко, ніж це є насправді.
5. У компанії я рідко опиняюся в центрі уваги.
6. У різних ситуаціях і в спілкуванні з різними людьми я часто поведжуся абсолютно по-різному.
7. Я можу відстоювати тільки те, в чому я щиро переконаний.
8. Щоб досягти успіху у справах і у стосунках з людьми, я намагаюся бути таким, яким мене очікують бачити.
9. Я можу бути дружелюбним з людьми, яких я не переносю.
10. Я не завжди такий, яким здаюся.

Інтерпретація результатів. По 1 балу нараховується за відповідь «Н» на питання № 1, 5, 7 і за відповідь «В» на всі інші питання.

0–3 бали. У вас низький комунікативний контроль. Ваша поведінка стійка, і ви не вважаєте за потрібне змінюватися залежно від ситуацій. Ви здатні до щирого саморозкриття в спілкуванні. Деякі вважають вас «незручним» у спілкуванні внаслідок вашої прямолінійності.

4–6 балів. У вас середній комунікативний контроль. Ви щирі, але не стримані у своїх емоційних проявах, проте у своїй поведінці зважаєте на оточуючих людей.

7–10 балів. У вас високий комунікативний контроль. Ви легко входите в будь-яку роль, гнучко реагуєте на зміну ситуації, добре відчуваєте і навіть у змозі передбачити враження, яке справляєте на оточуючих.

Люди з високим комунікативним контролем, за М. Снайдером, постійно стежать за собою, добре знають, де і як себе поводити, управляють виявленням своїх емоцій. Разом з тим, у них утруднена спонтанність самовираження, вони не люблять непрогнозованих ситуацій. Їхня позиція: «Я такий, який я є в даний момент». Люди з низьким комунікативним контролем більш безпосередні і відкриті, у них більш стійке «Я», яке мало піддається змінам у різних ситуаціях.

Контрольні запитання

1. Які ваші власні уявлення про жіночність і мужність, властиві чоловікам і жінкам риси характеру і особливості поведінки?
2. Які існують причини зміни гендерних ролей?
3. Що таке «гендерна інверсія», «статеві девіації»?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Визначте, в яких сферах діяльності суспільство чекає різної поведінки.
2. Проаналізуйте та обговоріть: відповідно до законодавства України чоловіки мають право йти у декрет. Лише 2% чоловіків скористалися цим правом. Поясніть це з точки зору гендерної психології.
3. Назвіть приклади гендерних інверсій та статевих девіацій.

Рекомендована література

1. Горностай ПП. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности. Киев: Интерпресс ЛТД; 2007. 312 с.

2. Гошовська ДТ. Роль самооцінки й самоакцептації в гендерно-соціалізаційному процесі. Причорном. психологічні студії. 2017; 2: 37–41.
3. Клецина ИС. Гендерная социализация: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена; 1998. 92 с.
4. Логвиненко ВІ. Гендерна рівність як умова самореалізації особистості в сучасному українському суспільстві [автореферат]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; 2017. 23 с.
5. Майерс Д. Социальная психология: учеб.; пер. с англ. Санкт-Петербург: ЗАО «Издат. «Питер»; 1999. 684 с.
6. Словник гендерних термінів. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, ННІ історії і філософії, Центр гендер. дослідж. і комунікацій; Шевченко ЗВ, укладач. Черкаси: Чабаненко Ю; 2016. 335 с.
7. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.
8. Чуйко ОМ. Гендерно-рольовий конфлікт особистості у процесі розвитку кар'єри. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2018; 5: 226–231.
9. Helgeson VS. The psychology of gender 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.

ТЕМА 20. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АСПЕКТІВ ЛІДЕРСТВА

Ключові поняття: лідерський потенціал, гендерні теорії лідерства, трансформаційне лідерство, транзакційне лідерство.

- Дослідження лідерства чоловіків та жінок.
- Гендерні теорії лідерства.
- Дослідження стилів лідерства та основні перешкоди для жінок у розвитку лідерства.

20. 1. Дослідження лідерства чоловіків та жінок.

Лідерський потенціал – системне, інтегративне особистісне утворення, що являє собою єдність інтелектуальних, мотиваційних, емоційно-вольових та професійно-ціннісних якостей. Лідерський потенціал є важливою складовою професійного потенціалу майбутнього керівника. Потенційність вказує на ймовірність, майбутнє особистості та є аспектом її відкритості до становлення та використання в діяльності своїх можливостей. Більшість досліджень виходять з того, що лідерський потенціал – це універсальне явище і не виокремлюють гендерної специфіки його розвитку.

Лідерські здібності формуються за допомогою загально-психологічних закономірностей:

1. *Сенситивність психічного розвитку.* У науковій літературі немає даних про вікову сенситивність розвитку лідерського потенціалу, скоріше за все варто говорити про те, що у всі вікові етапи можуть розвиватись лідерські якості при опорі на ті процеси, що знаходяться в зоні активного дозрівання.

2. *Мотивація лідерства.* В основі виступає активна позиція індивіда щодо досягнення успіху особистості та статусу лідера.

3. *Розвиток лідерського потенціалу* – важливість залучення вольових зусиль особистості та бажання здобувати нові знання, уміння та якості для управління людьми.

4. *Необхідні умови*, які сприяють вияву активності, ініціативи, співробітництва.

У багатьох традиційних уявленнях соціальне домінування притаманне чоловікам. Наявний стиль спілкування підкріплюється їх авторитетом у суспільстві. В лідерській позиції чоловікам властивий авторитарний стиль керівництва, жінкам – демократичний. Стиль спілкування чоловіка підкреслює незалежність, а жінки – навпаки. Чоловіки діяльнісні, під час розмови відчувається авторитетність, дивляться в очі, рідше посміхаються. Жінки (особливо в різностатевих групах) чинять непрямі способи впливу на співрозмовника, менше перебувають під час розмови, менше самовпевнені.

Таким чином, особистісні й поведінкові відмінності між чоловіками й жінками виникають переважно як соціальний феномен. Для такого твердження є деякі підстави – зі століттями й десятиліттями багато уявлень про гендерні ролі змінюються, незважаючи на сталість біологічної природи.

Теорії лідерства та керівництва, зазвичай, ґрунтувалися на даних вивчення чоловіків, а результати досліджень вважалися універсальними для обох статей. Жіноча психологія, що переймалася питаннями справедливості, взаєминами жінок із суспільством, фізіологічними процесами жінок, мало уваги приділяла жіночому лідерству. Однак завдяки жіночим рухам жінки виборювали і продовжують виборювати собі місце на керівних посадах і їх частка стає все вагомішою, через це активнішими є запити до психологічного вивчення феномену жіночого лідерства. Стать як вагома змінна в дослідженнях лідерства почала вивчатися лише з початку цього століття. В останні десятиліття дослідження гендерних аспектів лідерства здійснюється в таких основних напрямках: 1) поведінка лідера; 2) гендерна ідентичність лідера; 3) крос-культурні дослідження лідерства; 4) особистість лідера; 5) перешкоди лідерству жінок. Аналіз цих новітніх напрямів було здійснено О. Бендас.

20. 2. Гендерні теорії лідерства.

Осмислення гендеру як провідного чинника лідерства, а також причин відсторонення в суспільстві жінок від цього статусу розглядаються в межах гендерних теорій лідерства. Представимо їх аналіз на основі аналітичного огляду, зробленого О. Бендас.

1. *Концепція «гендерного потоку»* висунута Барбарою Гутек зі співавт. Ця концепція фактор гендеру вважає домінуючим: він є настільки потужним, що поширює свій вплив на інші ролі, в тому числі і на роль лідера, заповнюючи собою, подібно до потоку, все навколо. Виникає так званий «гендерний ефект», коли стать стає більш значущою, ніж всі інші чинники. Відповідно до цієї концепції сприйняття лідера, в тому числі і його ефективність, залежить, перш за все, від його статі. Можна припустити, що існують культури, де гендерний ефект виникає частіше і легше, ніж в інших.

2. *Теорія гендерного відбору лідерів* розроблена Дж. Боумен і співавт. та С. Суттон із співавт. Вони виходять із припущення, що люди взагалі, і в організаціях зокрема, висувають різні вимоги стосовно лідерів різної статі. Щодо жінок – ці вимоги вищі. Так, щоб отримати ту саму посаду менеджера, на яку претендує чоловік, жінка повинна продемонструвати набагато вищу порівняно з ним компетентність, щоб зняти вплив упереджень проти себе.

3. *Концепція токенизму* була запропонована Розабет Кентер ще в 1977 р., але належить до найбільш впливових і сьогодні. Концепція постулює, що на групову динаміку впливає склад групи. Група може бути однорідною (наприклад, складається з представників однієї статі, віку, раси тощо). Але досить часто ми маємо справу з різнорідними за складом групами.

Ті члени групи, які за поданою ознакою (стать або раса, наприклад) становлять більшість, були названі домінантами, а ті, хто кількісно лише символічно був представлений у групі, отримали назву «токенів» (буквально: символів). Токени через свою малу чисельність більш помітні, сприймаються стереотипно, їхні характеристики перебільшуються порівняно з домінантами.

Так, жінки-лідери в чоловічому діловому світі виступають у ролі токенів. Розабет Кентер виявила чотири неформальні ролі жінок-токенів:

1) «мати» (від неї чекають емоційної підтримки, а не ділової активності);

2) «спокусниця»: тут токен виступає лише сексуальним об'єктом для чоловіка з високим посадовим статусом в організації, викликаючи обурення у колег-чоловіків;

3) «іграшка, талісман» – мила, але не ділова жінка, що приносить удачу;

4) «залізна леді»: їм приписували нежіночу жорсткість, і вони були особливо ізольовані від групи.

Усі ці ролі заважають жінкам зайняти положення рівних домінантів у групі, знижують їхні можливості службового зростання, і змінити цю ситуацію може лише збільшення їх числа серед лідерів. Своє несприятливе становище в групі токени можуть компенсувати, використовуючи так званий «спокушалний менеджмент» (*impression management*), спосіб вплинути на інших людей, сформувавши у них враження про себе за допомогою слів, дій і поглядів. Одним із проявів такого менеджменту є інграціяція. Це поняття було введено Е. Джоунсом і означає здатність людини бути привабливою для інших людей, домагатися її симпатії і любові.

4. *Теоретична модель інграціяції.* Розроблена Р. Лайденом і Т. Мітчеллом. Людину, яка викликає особливе ставлення в оточуючих (симпатію і любов), називають інграціатором, а об'єкт інграціяції – мішенню. Інграціаторами можуть виступати і лідер, і послідовник. Е. Джоунс і Т. Піттмен емпірично встановили чотири типи інграціаторних стратегій:

1) самопрезентація – мішень переконають у наявності позитивних якостей у інграціатора: наприклад, жінка-начальник повідомляє про себе підлеглому, що вона є досвідченим працівником, що підсилює сприйняття її компетентності;

2) посилення інших – похвала і лестощі: наприклад, підлеглий зізнається своєму начальнику, що йому дуже подобається працювати з ним;

3) подібність думок – згода з судженнями партнера і демонстрація подібності цінностей;

4) виділення фаворитів.

У дослідженнях було встановлено, що менеджери найчастіше застосовували інграціацію по відношенню до своїх підлеглих під час вибору свого заступника, а також у випадках, коли їм треба було переконати оточуючих, що вони підходять для керівної посади. Вважається, що інграціація може допомогти жінкам-лідерам зрівняти свої шанси з чоловіками, зокрема, у встановленні добрих стосунків з підлеглими. Тим більше, що роль інграціатора, згідно з гендерними стереотипами, більше підходить жінці, ніж чоловікові.

5. *Статусна теорія*. Створена Дж. Бергером з колегами. Вона має багато прихильників: М. Локхід, К. Холл, Л. Карлі, Б. Меккер і П. Ветцель-О'Нейл. Суть її полягає в тому, що у суспільстві чоловік і жінка не рівні: перший має високий статус, друга – низький. Ця нерівність закріплюється у відповідних гендерних стереотипах. Тому і в діловому світі чоловік згідно зі стереотипами спочатку сприймається як високостатусний, а жінка – як низькостатусний індивід. Щоб стати лідером у групі, низькостатусному її члену доводиться долати більше перешкод, ніж високостатусному, навіть якщо він має кращі знання і здібності, ніж хто-небудь ще в групі, що аналогічно жіночому лідерству. Високостатусного індивіда оцінюють, як більш компетентного, він має більш бажані атрибути, порівняно з низькостатусним, тому першому надаватиметься більш сприятливий режим і можливості для того, щоб добре виконувати роботу і впливати на інших людей. У результаті він дійсно стає більш впливовим. Жінки, як низькостатусні, змушені демонструвати за допомогою експресивної поведінки підтримки і згоди з високостатусними індивідами, що вони не прагнуть узурпувати владу. Однак підвищення статусу (завдяки своїй компетентності

або ж завдяки офіційній посаді) дозволяє жінці-лідеру проявляти поведінку особи з більш високим статусом (чоловічу поведінку), зокрема стиль, орієнтований на завдання.

б. *Теорія рольової конгруентності* Еліс Іглі. Щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки-лідери повинні вести себе конгруентно (відповідно) до їх гендерної ролі (сукупності тих стереотипних очікувань, які суспільство висуває даному індивіду, як представнику певної статі), тобто вони мають у своїй поведінці і мотивації відповідати гендерному стереотипу. З іншого боку, роль лідера також висуває свої вимоги до індивіда. І оскільки, згідно зі стереотипами, ця роль є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною та лідерською ролями.

20. 3. Дослідження стилів лідерства та основні перешкоди для жінок у розвитку лідерства.

Дослідженнями відмінностей стилів лідерства чоловіків та жінок, за даними мета-аналізу, займались Е. Іглі, М. Джонсен-Шмідт, В. Енген. Можна констатувати схильність жінок до *трансформаційного* лідерства, а чоловіків – до *транзакційного*. Транзакційне лідерство передбачає раціональну взаємодію, ділові відносини в межах посадових обов'язків, свого роду угоду. Трансформаційне лідерство ґрунтується на емоційному впливі і спрямоване на зміну внутрішніх установок послідовників. Транзакційне і трансформаційне керівництво не слід розглядати як два діаметрально протилежних підходи до діяльності лідера, оскільки другий стиль можна створити тільки на основі першого. Трансформаційне керівництво набагато більшою мірою, порівняно з транзакційним, сприяє зменшенню плинності кадрів, підвищенню продуктивності праці і більш високій задоволеності співробітників своєю роботою.

Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається трансформаційним. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацією, увагою до потреб інших, має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними

якостями більш схильні до трансформації. Жінки частіше сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки. Одним з пояснень того, чому трансформаційне лідерство частіше зустрічається серед жінок, є те, що цей стиль включає стосунки. Поєднання проактивності та комунікативності вигідне лідерам обох статей, однак відсутність андрогінності для лідерів-жінок є більш небезпечним. Трансформаційне лідерство заохочує завершення завдання, підтримуючи стереотипи жіночності, що обумовлює високий рівень гендерної конгруентності. Окрім того, в стереотип жіночого виховання добре вписується властивий трансформаційному лідерству індивідуальний підхід та інтелектуальна стимуляція. Навпаки, надихаюча стимуляція більше пов'язана зі сприйняттям лідера-чоловіка. Як бачимо, жінкам може бути вигідно поєднати надихаючу мотивацію з більш гендерно конгруентним трансформаційним лідерством, щоб виправдати очікування ефективного лідерства.

З психологічної точки зору, основними перешкодами для жінок у розвитку лідерства в будь-якій сфері є стереотипи жіночого лідерства та несприятливі умови навчання. *Перша і найбільш значна перешкода* – це неймовірно стійкий негативний стереотип жіночого лідерства, яким стверджується нездатність жінок управляти людьми. З'ясовано, що стереотип є настільки непроникним для сприйняття жіночого успіху, що успішні жінки виявляються в більшій ізоляції в організаціях, ніж неуспішні. Самі жінки, які досягли кар'єрного успіху, є носіями упередженості і не схильні допомагати іншим жінкам у кар'єрі. *Друга перешкода* має об'єктивний характер – це відсутність у жінок можливості навчатися та ідентифікуватися з топ-лідерами своєї статі. Ряд досліджень доводить, що процес наставництва є більш ефективним, якщо його суб'єкти за багатьма параметрами є схожими. Наслідки відстороненості жінок від лідерства, управління та влади фіксуються на рівні особистості жінки, її стосунків та суспільства в цілому.

Практична робота № 20

Діагностика лідерських здібностей (Є. Жаріков, Є. Крушельницький)

Мета – оцінити здатність людини бути лідером.

Інструкція. Запропоновано 50 запитань, на які необхідно дати відповідь «так» (А) або «ні» (Б).

Текст опитувальника

1. Чи часто ви буваєте у центрі уваги оточуючих?
а) так; б) ні.
2. Чи вважаєте ви, що багато оточуючих вас людей мають більш високе службове становище, ніж ви?
а) так; б) ні.
3. Знаходячись на зборах людей, рівних вам за службовим становищем, чи відчуваєте ви бажання не висловлювати своєї думки, навіть коли це необхідно?
а) так; б) ні.
4. Коли ви були дитиною, чи подобалося вам бути лідером серед однолітків?
а) так; б) ні.
5. Чи відчуваєте ви задоволення, коли вдається переконати когось у чому-небудь?
а) так; б) ні.
6. Чи трапляється, що вас називають нерішучою людиною?
а) так; б) ні.
7. Чи погоджуєтеся ви із твердженням: «Все найкорисніше у світі є результатом діяльності невеликої кількості видатних людей?»
а) так; б) ні.
8. Чи відчуваєте ви нагальну потребу мати радника, який зміг би спрямовувати вашу професійну активність?
а) так; б) ні.
9. Чи втрачали ви інколи холонокровність під час розмови з людьми?

а) так; б) ні.

10. Чи відчуваєте ви задоволення, коли бачите, що оточуючі побоюються вас?

а) так; б) ні.

11. Чи стараєтеся ви займати за столом (на зборах, у компанії) таке місце, яке дозволяло б вам бути в центрі уваги і контролювати ситуацію?

а) так; б) ні.

12. Чи вважаєте ви, що справляєте на людей вагоме (імпазантне) враження?

а) так; б) ні.

13. Чи вважаєте ви себе мрійником?

а) так; б) ні.

14. Чи розгублюєтеся ви, якщо люди, які вас оточують, виражають незгоду з вами?

а) так; б) ні.

15. Чи доводилося вам з особистої ініціативи займатися організацією трудових, спортивних та інших команд і колективів?

а) так; б) ні.

16. Якщо те, що ви намітили, не дало очікуваних результатів, то ви:

а) будете задоволені, якщо відповідальність за цю справу покладуть на когось іншого;

б) візьмете на себе відповідальність і самі доведете справу до кінця.

17. Яка з двох думок вам ближча?

а) справжній керівник повинен сам робити ту справу, якою він керує, і особисто брати участь в ній;

б) справжній керівник повинен лише вміти керувати іншими і не обов'язково робити справу сам.

18. З ким ви вважаєте за краще працювати?

а) з покладливими людьми; б) з незалежними і самостійними людьми.

19. Чи намагаєтеся ви уникати гострих дискусій?

а) так; б) ні.

20. Коли ви були дитиною, чи часто стикалися з владністю вашого батька?

а) так; б) ні.

21. Чи вмієте ви в процесі дискусії на професійну тему залучити на свій бік тих, хто раніше був з вами не згоден?

а) так; б) ні.

22. Уявіть собі таку сцену: під час прогулянки з друзями лісом ви загубили дорогу. Наближається вечір і потрібно приймати рішення. Як ви вчините?

а) надасте право прийняти рішення найбільш компетентному з вас;

б) просто не будете нічого робити, розраховуючи на інших.

23. Є таке прислів'я: «Краще бути першим у селі, ніж останнім у місті». Чи справедливе воно?

а) так; б) ні.

24. Чи вважаєте ви себе людиною, яка впливає на інших?

а) так; б) ні.

25. Чи може невдача у виявленні ініціативи змусити вас більше ніколи цього не робити?

а) так; б) ні.

26. Хто, на вашу думку, справжній лідер?

а) найкомпетентніша людина;

б) той, у кого найсильніший характер.

27. Чи завжди ви намагаєтесь зрозуміти і належним чином оцінити людей?

а) так; б) ні.

28. Чи поважаєте ви дисципліну?

а) так; б) ні.

29. Якому з керівників ви віддаєте перевагу?

а) тому, який все вирішує сам;

б) тому, який завжди радиться та прислухається до думки інших.

30. Який із стилів керівництва, на вашу думку, найкращий для роботи закладу того типу, в якому Ви працюєте?

а) колегіальний; б) авторитарний.

31. Чи часто у вас складається враження, що інші зловживають вашою довірою?

а) так; б) ні.

32. Який із таких портретів найбільше нагадує вас?

а) людина з гучним голосом, виразними жестами, за словом до кишені не полізе;

б) людина зі спокійним, тихим голосом, стримана, задумлива.

33. Як ви поведете себе на зборах і нараді, якщо вважаєте свою думку єдиною, яка є вірною, але решта з вами не погоджуються?

а) промовчите; б) будете захищати свою думку.

34. Чи зможете ви підкорити свої інтереси і поведінку інших людей справі, якою займаєтеся?

а) так; б) ні.

35. Чи виникає у вас відчуття тривоги, якщо на вас покладено відповідальність за яку-небудь важливу справу?

а) так; б) ні.

36. Чому б ви віддали перевагу?

а) працювати під керівництвом хорошої людини;

б) працювати самостійно, без керівників.

37. Як ви ставитесь до твердження: «Для того щоб сімейне життя було хорошим, необхідно, щоб рішення в сім'ї приймав хтось один із подружжя?»

а) згоден; б) не згоден.

38. Чи доводилося вам купувати що-небудь під впливом думки інших людей, а не виходячи з власної потреби?

а) так; б) ні.

39. Чи вважаєте ви свої організаторські здібності хорошими?

а) так; б) ні.

40. Як ви поводитесь, зіткнувшись з труднощами?

а) опускаєте руки; б) з'являється велике бажання їх подолати.

41. Чи докоряєте ви людям, якщо вони на це заслуговують?

а) так; б) ні.

42. Чи вважаєте ви, що ваша нервова система здатна витримувати життєві навантаження?

а) так; б) ні.

43. Як ви вдієте, якщо вам запропонують реорганізувати ваш заклад чи організацію?

а) введу потрібні зміни негайно;

б) не буду поспішати і спочатку все ретельно обдумаю.

44. Чи зможете ви перервати занадто балакучого співрозмовника, якщо це необхідно?

а) так; б) ні.

45. Чи згодні ви з твердженням: «Для того щоб бути щасливим, потрібно жити непомітно»?

а) так; б) ні.

46. Чи вважаєте ви, що кожна людина повинна зробити що-небудь видатне?

а) так; б) ні.

47. Ким би ви хотіли стати?

а) художником, поетом, композитором, вченим;

б) видатним керівником, політичним діячем.

48. Яку музику вам приємніше слухати?

а) потужну й урочисту; б) тиху і ліричну.

49. Чи відчуваєте ви хвилювання, очікуючи зустрічі з поважними і відомими людьми?

а) так; б) ні.

50. Чи часто ви зустрічали людей більш вольових, ніж ви?

а) так; б) ні.

Інтерпретація результатів. Сума балів підраховується за допомогою «ключа» до опитувальника. За кожен відповідь, яка збігається з ключем, респондент отримує один бал, в іншому випадку – 0 балів.

Ключ: 1а, 2а, 3б, 4а, 5а, 6б, 7а, 8б, 9б, 10а, 11а, 12а, 13б, 14б, 15а, 16б, 17а, 18б, 19б, 20а, 21а, 22а, 23а, 24а, 25б, 26а, 27б, 28а, 29б, 30б, 31а, 32а, 33б, 34а, 35б, 36б, 37а, 38б, 39а, 40б, 41а, 42а, 43а, 44а, 45б, 46а, 47б, 48а, 49б, 50б.

0–25 – якості лідера виражені слабко;

26–35 – якості лідера виражені помірно;

36–40 – лідерські якості виражені сильно;

41 і більше – людина як лідер схильна до диктату.

Тематичне дослідження лідерства

Мета – допомогти практикувати лідерство через симуляції та групове обговорення.

Інструкція. Група довільно розподіляється на чотири підгрупи, кожна з яких має розробити свій проект на тему «Проект роботи зимової школи лідерства для підлітків». Після спільної роботи в малих групах проводиться обговорення процесу спільної діяльності в таких аспектах: орієнтація на стосунки чи співробітництво, баланс активності та слухання іншого; ініціативи та відповідальності, типовий характер зворотного зв'язку (критичний, емпатійний, рефлексивний, арефлексивний). Далі один з учасників групи представляє сценарій роботи школи. Під час презентації учасники мають можливість відповідати, ставити запитання та пропонувати інші рішення. У фіналі кожен учасник пише свою персональну заяву про місію керівництва, яка зберігається для використання в майбутньому.

Контрольні запитання

1. Які існують причини нерівності керівних посад серед чоловіків та жінок?
2. Які існують типи гендерного лідерства?

3. Які існують відмінності у міжособистісному спілкуванні на керівних посадах чоловіків та жінок?

Завдання для самостійної роботи за темою

1. Назвіть психологічні умови, які мають бути створені для розвитку жіночого лідерства.

2. Проаналізуйте дані статистичного аналізу «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні та у Європі». Складіть стислу характеристику гендерного балансу/дисбалансу у різних сферах.

3. Опишіть основні напрями дослідження лідерства.

Рекомендована література

1. Бендас ТВ. Гендерная психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер; 2006. 431 с.

2. Клещина ИС. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 479 с.

3. Костюк ІВ, Стадник ВВ. Гендерні аспекти лідерства у сфері управління. Вісник Хмельницького національного університету. 2019; 2: 57–61.

4. Курдибаха ОМ. Психологічні особливості гендерної соціалізації підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів [дисертація]. Київ: НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; 2017. 228 с.

5. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.

6. Ткалич МГ. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій: монографія. Київ; Запоріжжя: ЗНУ; 2015. 313 с.

7. Щотка ОП. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин : Видавець Лисенко ММ; 2019. 358 с.

8. Berger J, Conner BP, Zelditch M. Status characteristics and social interaction. American Sociological Review. 1972; 37: 241–255.

9. Bowmen J, Worthy N, Greyser S. Are women executives people? *Harvard Business Review*. 1965; 4 (4): 14–28; 164–178.
10. Eagly AH, Johannsen-Schmidt MC, Van Engen ML. Transformational, transactional, and laissez-faire leadership styles: A meta-analysis comparing women and men. *Psychological Bulletin*. 2003; 129 (4): 569–591.
11. Eagly AH, Johnson BT. Gender and leadership style: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. 1990; 108: 233–256.
12. Eagly AH, Karau SJ. Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*. 2002; 109 (3): 573–598.
13. Helgeson VS. *The psychology of gender* 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.
14. Jones EE. *Interpersonal perception*. New York; 1990. 256 p.
15. Jones EE, Pittman TS. *Toward a general theory of strategic self-presentation. Psychological perspectives on the self*, Hillsdale. New York: Erlbaum; 1982.
16. Kanter RM. *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books; 1977.
17. Kipnis DM, Schmidt SM. Intraorganizational influence tactics: Explorations in getting one's way. *J of Applied Psychology*. 1980; 65: 459–466.
18. Loochheed M, Hall K. Conceptualizing sex as a status characteristic: applications to readership training strategies. *Journal of social issues*. 1976; 32 (23): 111–124.
19. Mitcell TR, Laison JR, Green SG. Leader behavior, situational moderators and group performance: an attributional analysis. *Organization behavior and human performance*. 1977; 18: 254–268.
20. Sutton C, Moore K. Executive women 20 years latter. *Harvard Business Review*. 1985; 63 (5): 42–66.
21. Tsui A, Gutek B. A role analysis of gender differences in performance, affective relationship and career success of industrialmiddle managers. *Acad. Of Manag. J*. 1984; 2 (3): 619–635.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Айзенк ГЮ. Структура личности; Исаков О, переводчик. Москва; КСП+; Ювента; 1999. 463 с.
2. Александров ЮВ. Психологія розвитку: навч. посіб. Харків : ФОП Панов АМ; 2015. 336 с.
3. Ананьев БГ. Возрастные аспекты онтопсихологии: учеб. пособие; Крылов АА, Рыбалко ЕФ, редакторы. Санкт-Петербургский ун-т. Санкт-Петербург; 1993. 95 с.
4. Ананьев БГ. Человек как предмет познания психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2001. 288 с.
5. Андреева ГМ. Социальная психология: учеб. для вузов. Москва: Аспект Пресс; 2000. 375 с.
6. Барчій МС, Алмаші СІ. Деякі аспекти міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Психологія: теорія і практика. 2018; 1 (1): 14–19.
7. Бауэр Т. Психическое развитие младенца : научное издание ; пер. с англ. Москва: Прогресс; 1979. 319 с.
8. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов ; пер. с англ. Москва: РОССПЭН; 2004. 336 с.
9. Бендас ТВ. Гендерная психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер; 2006. 431 с.
10. Берн Ш. Гендерная психология. Рысев С, переводчик. Санкт-Петербург: Издательский дом Нева; Москва: Олма-Пресс; 2004. 320 с.
11. Бех ІД. Особистість у віковому онтогенезі. Педагогіка і психологія. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2019; 1 (102): 6–13.
12. Болтівець С, Гончар О, Уралова Л. Свідомість новонароджених і немовлят: від задатків до показників розвитку. Психологія і суспільство. 2018; 3, 4: 90–102.
13. Брушневська І. Механізми становлення мовлення дітей у ранньому віці. Педагогічний часопис Волині. Луцьк : СНУ ім. Л. Українки. 2018; 4 (11): 171–177.

14.Бунак ВВ. Выделение этапов онтогенеза и хронологические границы возрастных периодов. Советская педагогика. 1966; 11: 105–110.

15.Бучма ВВ. Дослідження структури комунікативної здатності підлітків як умови їх особистісної самореалізації. Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: матеріали круглого столу; 2017 лют. 10; Кривий Ріг. Кривий Ріг. 2017: 34–38.

16.Вільчковський ЕС, Курок ОІ. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: навч. посіб. Суми: Універсальна книга; 2004. 428 с.

17.Вінс В, Лихацька С. Психологічні чинники конфліктної поведінки підлітків. Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. офлайн-онлайн конф. учнівської молоді, студ., аспірантів, молодих учених та науковців; 2019 трав 14–16; Переяслав-Хмельницький. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ»; 2019: 238–242.

18.Воронова ВІ. Психологія спорту: навч. посіб. для студ. ВНЗ; вид. 2-ге, без змін. Київ: Олімпійська л-ра; 2019. 271 с.

19.Выготский ЛС. Проблема возраста. Собрание сочинений: В 6 т.; Т.4. Москва: Педагогика; 1984: 244–268.

20.Выготский ЛС. Психология развития человека. Москва: Смысл: ООО «Издательство «Эксмо»; 2005. 1135 с.

21.Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии; пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер; 2007. 336 с.

22.Гербут Н. Теоретико-методологічні засади гендерних досліджень. Наукові записки ІНіЕПД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012; 1 (57): 344–361.

23.Говорун ТВ, Кікінеджи ОМ. Гендерна психологія: навч. посіб. Київ: Видавничий центр «Академія»; 2004. 307 с.

24.Головатюк ОМ. Моральне виховання молодших школярів як психолого-педагогічна проблема. Педагогічний пошук: зб. наук. праць студ. і молодих вчених. Вип. 10. Вінниця: Твори; 2019: 61–63.

25. Гончарова НО, Горбенко ЮЛ, Калюжна ЮІ, Лавріненко ВА, Мирошник ОГ, Моргун ВФ, та ін. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Полтава: Астроя; 2018. 342 с.

26. Гордійчук К. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників. Психологія: реальність і перспективи. 2019; 13: 15–19.

27. Горностай ПП. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. Основи теорії гендера: навч. посіб. Київ: «К.І.С.»; 2004: 132–156.

28. Горностай ПП. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности. Киев: Интерпресс ЛТД; 2007. 312 с.

29. Гошовська ДТ. Роль самооцінки й самоакцептації в гендерно-соціалізаційному процесі. Причорном. психологічні студії. 2017; 2: 37–41.

30. Грама НГ. Сенсорний розвиток дітей раннього віку: теорія і практика: монографія. Одеса; 2018. 239 с.

31. Гуцало ЕУ, Калашникова Л. Вікова психологія. Тестові завдання для самопідготовки та самоконтролю знань студентів педагогічного університету: навч.-метод. посіб. Кіровоград: ІмеКс ЛТД; 2010; у 2 ч.

32. Джонсон РА. Он: глубинные аспекты мужской психологии: пер. с англ. Харьков: Фолио; 1996. 190 с.

33. Дзюба ТМ, Коваленко ОГ. Психологія дорослості з основами геронтопсихології: навч. посіб.; Моргун ВФ, редактор. Київ: Видавничий Дім «Слово»; 2013. 264 с.

34. Діагностика готовності дітей до школи. О Дедов, упорядник. Хотин; 2014. 194 с.

35. Дніпрова ОА, Єрмолаєва ТВ, Черняк НО. Гендерні стереотипи та вибір професії. Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2018; 2 (16): 46–51.

36. Донець СІ. Духовний розвиток особистості у кризі входження у дорослість (теоретичний аналіз питання). Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психол. науки. 2018; 7 (52): 32–38.

37. Дубініна КВ. Вікова психологія: навч.-метод. посіб. для самостійної роботи студ. Київ: Слово; 2017. 175 с.

38. Дуткевич ТВ. Психологія дитяча: навч. посіб. для студ. ВНЗ спец. «Дошкільна освіта»; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2-ге вид., стер. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; 2016. 347 с.

39. Єрмолаєва ТВ, Шваб КВ. Гендерні стереотипи у сучасному українському суспільстві. Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2017; 1 (13): 92–95.

40. Єфименко ММ. Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура». Тернопіль: Мандрівець; 2014. 52 с.

41. Заброцький ММ. Основи вікової психології: навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга Богдан; 2009. 112 с.

42. Знаков ВВ. Макиавеллизм: психологическое свойство личности и методика его исследования. Психол. журнал. 2000; 21 (5): 16–22.

43. Иванова Е. Гендерная проблематика в психологии. Введение в гендерные исследования: учеб. пособие. Жеребкина ИА, редактор. Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя. 2001: 312–345.

44. Ильин ЕП. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 544 с.

45. Ильин ЕП. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер; 2010. 688 с.

46. Иванченко СМ. Багаторівнева модель гендеру. Соціальна психологія. 2007; 4: 157–173.

47. Каган ВЕ. Семейные и полоролевые установки у подростков. Вопросы психологии. 1987; 2: 44–52.

48. Карпенко ЄВ. Вікова та педагогічна психологія. Актуальні студії сучасних українських учених: навч. посіб. Дрогобич: Посвіт; 2014. 151 с.

- 49.Клецина ИС. Гендерная социализация: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена; 1998. 92 с.
- 50.Клецина ИС. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2003. 479 с.
- 51.Клецина ИС. Развитие гендерных исследований в психологии. Общественные науки и современность. 2002; 3: 181–191.
- 52.Коваленко ОГ. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія. Київ: Інститут обдарованої дитини; 2015. 456 с.
- 53.Ковальова СО. Розвиток самостійності дітей раннього віку у предметно-практичній діяльності. Вісник студентського наукового товариства. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2018; 19: 290–293.
- 54.Козлов ВВ, Шухова НА. Гендерная психология. Санкт-Петербург: Речь; 2010. 270 с.
- 55.Кон ИС. Гендер и маскулинность, сыновья и отцы. Журнал социологии и социальной антропологии. 2012; 15, 1: 48–64.
- 56.Кон ИС. Психология половых различий. Вопросы психологии. 1981; 2: 47–57.
- 57.Корнев МН, Коваленко АБ. Соціальна психологія: підруч. для студ. ВНЗ. Київ: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка; 1995. 304 с.
- 58.Костюк ІВ, Стадник ВВ. Гендерні аспекти лідерства у сфері управління. Вісник Хмельницького національного університету. 2019; 2: 57–61.
- 59.Кравець ВП. Гендерна педагогіка: навч. посіб. Тернопіль: Джура; 2003. 416 с.
- 60.Кравець ВП. Історія гендерної педагогіки. Тернопіль: Джура; 2005. 440 с.
- 61.Круцевич ТЮ, Марченко ОЮ. Врахування гендерного підходу в процесі занять з фізичного виховання учнівської молоді. Фізична культура і спорт: досвід та перспективи. 2017; 3.1 (43.1): 180–183.

62.Кубата НП, Айзенбарт ММ. Гра як засіб формування соціальної компетенції у дітей старшого дошкільного віку. Молодий вчений. 2018; 5 (57): 53–57.

63.Кули ЧХ. Человеческая природа и социальный порядок. Москва: ДИК : Идея Пресс; 2000. 309 с.

64.Курдибаха ОМ. Гендерна ідентичність підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічні науки. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016; 3 (3): 206–210.

65.Курдибаха ОМ. Гендерні відмінності розвитку пізнавальних інтересів та інтелектуальних здібностей підлітків. Луцьк. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень. 2015; 3: 35–37.

66.Курдибаха ОМ. Гендерні стереотипи як чинник особистісної ідентифікації підлітків у процесі соціалізації. Міжн. наук. форум. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2014; 16: 169–175.

67.Курдибаха ОМ. Психологічні особливості гендерної соціалізації підлітків в умовах позашкільних навчальних закладів [дисертація]. Київ: НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; 2017. 228 с.

68.Кутішенко ВП, Ситавицька СО. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: навч. посіб. Київ: Каравелла; 2009. 447 с.

69.Лавріненко Н. Гендерні відносини в українській родині. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010; 1: 138–163.

70.Линтон Р. Статус и роль. Человек и общество: хрестоматия; Макеев СА, редактор. Киев: Ин-т социологии НАН Украины; 1999. 272 с.

71.Лисина М. Влияние общения со взрослыми на психическое здоровье ребенка. Дошкольное воспитание. 1982; 8: 43–47.

72.Логвиненко ВІ. Гендерна рівність як умова самореалізації особистості в сучасному українському суспільстві [автореферат]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; 2017. 23 с.

73.Ложкин ГВ, Рождественский АЮ. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержании их жизненных проектов. Психологический журнал. 2004; 2: 83–98.

74.Майерс Д. Социальная психология: учеб.; пер. с англ. Санкт-Петербург: ЗАО «Издат. «Питер»; 1999. 684 с.

75.Малкина-Пых ИГ. Гендерная терапия: справочник практического психолога. Москва: Эксмо; 2003. 522 с.

76.Марценюк МО, Стретович ЮО. Емпіричне дослідження гендерних відмінностей Я-концепції особистості. Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука». 2019; 2 (27): 107–110.

77.Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики; Татлыдаев АМ, переводчик. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ; 1997. 430 с.

78.Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. пер. с англ.; Балл ГА, и др., редакторы. Москва: Смысл; 1999. 425 с.

79.Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). Танчер В, редактор. НАН Украины, Ин-т социологии. Киев: Абрис; 1996. 109 с.

80.Мироненко ИА. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер»; 2000. 560 с.

81.Михальська С. Соціальна інституційна ситуація розвитку дитини старшого дошкільного віку. Science and Education. 2019; 3: 54–59.

82.Моргун ВФ, Ткачева НЮ. Проблема периодизации развития личности в психологии: учеб. пособие. Москва: Изд-во Москов. ун-та; 1981. 84 с.

83.Москаленко ВВ, Максьюм КВ. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. Проблеми соц. роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019; 1 (13): 52–64.

84.Муринець НЯ. Девіантна поведінка дитини: правовий вимір [автореферат]. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права; 2019. 20 с.

85.Мухина ВС. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для студ., обуч. по пед. спец. 5-е изд., стер. Москва: Academia; 2000. 456 с.

86.Неонатологія: національний підручник: у 2 т. Шунько ЄЄ, редактор. Київ, 2015; Т. 2. 640 с.

87.Новик ІМ, Левонюк АВ. Формування позитивної мотивації до навчання у молодших школярів засобами ігрових прийомів. Молодий вчений. 2019; 5 (69): 156–159.

88.Новик ЛМ, Козел ОГ. Психологічні особливості осіб похилого віку. Юність науки-2019: соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірантів і молодих вчених, у 2 ч.; 2019 квіт. 17–18; Чернігів. Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т; 2019; 2: 47–49.

89.Олейник НО. Вікова психологія (з практикумом): лабораторний практикум. Херсон: Видавничий дім «Гельветика»; 2018. 76 с.

90.Павелків РВ. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор; 2015. 469 с.

91.Павлов ИП. К физиологии и патологии высшей нервной деятельности. Москва: Правда; 1949. 23 с.

92.Пайнс Э, Маслач К. Практикум по социальной психологии. Санкт-Петербург: Питер; 2000. 348 с.

93.Парсонс Т. Система современных обществ; пер. с англ. Москва: Аспект Пресс; 1998. 270 с.

94.Пашукова ТІ. Практикум із загальної психології: посіб. для студ. пед. ун-тів. Пашукова ТІ, редактор. Київ: Знання; 2000. 204 с.

95.Перлз Ф, Хефферлин Р, Гудмен П. Опыты психологии самопознания. Москва: Гиль-Эстель; 1993. 240 с.

96.Петренко ОБ. Гендерна психологія. Практикум. Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень; 2012. 127 с.

- 97.Петровська ТВ. Майстерність спортивного педагога: навч. посіб. Київ: Олімпійська л-ра; 2015. 184 с.
- 98.Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: пер. с фр. и англ.; Луков ВА, составитель. Москва: Педагогика-Пресс; 1994. 528 с.
- 99.Пиз А, Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина – женщина. Москва: ЭКСМО-Пресс; 2001. 238 с.
100. Помиткін ЕО. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час; 2005. 280 с.
101. Психологія дитяча: зб. тестів з курсу для студ. денної та заочної форми навчання напряму підготовки 6.010101 «Дошкільна освіта»; Іванова ВВ, укладач. Мукачєво: МДУ; 2017. 48 с.
102. Рогов ЕИ. Настольная книга практического психолога в образовании: учеб. пособие. Москва: Владос; 1995. 528 с.
103. Роджерс КР. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс»; 1994. 480 с.
104. Рождественський АЮ. Феноменологія тілесності у просторі життєвих перспектив особистості : монографія. Київ: Міленіум; 2005. 294 с.
105. Савчин М, Василенко Л. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид. перероб., допов. Київ: ВЦ «Академія»; 2017. 368 с.
106. Самошкіна ЛМ. Вікова психологія: навч. наоч. посіб. з мультимедійним курсом. Носенко ЕЛ, редактор. Донецьк: Вид-во ДНУ; 2006. 248 с.
107. Сергеєнкова ОП, Столярчук ОА, Коханова ОП, Пасєка ОВ. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури; 2012. 376 с.
108. Сидоренко ОБ. Практикум з вікової та педагогічної психології: навч. посіб. для студ. подвійних спеціальностей з психологією. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова; 2018. 262 с.
109. Словник гендерних термінів. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, ННІ історії і філософії, Центр гендер. дослідж. і комунікацій; Шевченко ЗВ, укладач. Черкаси: Чабаненко Ю; 2016. 335 с.

110. Смульсон МЛ. Психологічні засади розвитку інтелекту дорослих. Проблеми сучасної психології. 2013; 1: 9–15.
111. Співак ЛМ, Співак ДВ. Вікові особливості становлення самосвідомості особистості у пізній юності. Психологія та психосоціальні інтервенції. 2018; 1: 50–54.
112. Танащук РМ. Розвиток самосвідомості та самооцінки у підлітковому віці. Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє. Мат. Всеукр. наук. конф. з міжнародною участю; 2019 квіт. 18; Черкаси. Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України; 2019: 117–120.
113. Гарновська ОС. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: навч.-метод. посіб. Чернівці: Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича; 2003. 1: 82 с.
114. Терлецька ЛГ. Вікова психологія і психодіагностика: підруч. для студ. вищих навч. закладів. Київ: Слово; 2013. 608 с.
115. Терник АВ, Денисенко АЮ. Особливості розвитку сенсорних здібностей дітей раннього та дошкільного дитинства. The 3rd International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science» 2019 Novem. 13-15; Sofia. Publishing House «ACCENT», Sofia, Bulgaria; 2019: 364–368.
116. Титаренко ТМ. Соціальна психологія особистості. Основи соціальної психології. Київ: Міленіум; 2008: 397–400.
117. Ткалич МГ. Гендерна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академвидав; 2016. 253 с.
118. Ткалич МГ. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій: монографія. Київ; Запоріжжя: ЗНУ; 2015. 313 с.
119. Токарева НМ, Шамне АВ. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ, 2017. 548 с.
120. Уотсон ДБ. Психологический уход за ребенком: пер. с англ. Москва: Работник просвещения; 1929. 95 с.

121. Уэст К, Зиммерман Д. Создание гендера. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». Москва: МЦГИ: МВШСЭН; 2001: 76–84.
122. Фрейд З. Введение в психоанализ; Барышникова ГВ, переводчик. Санкт-Петербург: Алетейя; 1999. Кн. 1, лекции 1–15. 278 с.
123. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произвед.; Ярошевский МГ, составитель. Москва: Просвещение; 1990. 448 с.
124. Фромм Е. Здоровое общество. Мужчина и женщина. Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ»; 1998: 129–452.
125. Фуко М. Історія сексуальності: пер. з фр., у 2 т. Харків: ОКО; 1997.
126. Хвостов АА. Гендерные особенности морального сознания. Вопросы психологии. 2000; 1: 195–206.
127. Хоменко ЄГ. Дослідження міжособистісної взаємодії учнів молодшого підліткового віку за допомогою методу соціометрії. «Проблеми сучасної психології». Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський; 2018. 41: 383–395.
128. Черняхівська ВВ. Еволюція гендерних стереотипів відповідно до типів держави, відносин влади, домінування. Науковий вісник. 2020; 1 (3): 213–222.
129. Чуйко ОМ. Гендерно-рольовий конфлікт особистості у процесі розвитку кар'єри. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. 2018; 5: 226–231.
130. Шаповаленко ИВ. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва: Гардарики; 2005. 349 с.
131. Швалб ЮМ, Муханова ИФ. Возрастная психология: учеб. пособие для студ. вузов; Киев. нац. ун-т им. Т. Г. Шевченко; Макеев. экономико-гуманитар. ин-т. Донецк: Норд-пресс; 2005. 304 с.
132. Шматко СМ, Кресан ОД. Особливості уявлень про себе як чинник самовизначення в ранній юності. Теоретичні й методологічні проблеми

сучасної психології: зб. мат. наук.-теорет. семінару; 2018 трав. 16; Ніжин–Київ. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; 2018: 117–119.

133. Щотка ОП. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин : Видавець Лисенко ММ; 2019. 358 с.

134. Щотка ОП. Щаслива старість: «рожеві окуляри» для дорослих? Ракурси психологічного благополуччя особистості. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; 2017: 17–23.

135. Эльконин ДБ. Психология игры. 2-е изд. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; 1999. 360 с.

136. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис; Андреева АД, переводчик. Москва: Изд. группа «Прогресс»; 1996. 344 с.

137. Юнг КГ. Человек и его символы. Зеленский В, редактор. Санкт-Петербург: Б.С.К., 1996. 454 с.

138. Archer J, Lloyd B. Sex and Gender. Second edition. Cambridge : University press; 2002. 295 p.

139. Bandura A. Social learning theory. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall; 1977. 46 p.

140. Barát E. Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary. Downing L, Robert G, editors. London: Ashgate; 2011: 85–98.

141. Berger J, Conner BP, Zelditch M. Status characteristics and social interaction. American Sociological Review. 1972; 37: 241–255.

142. Bischof LJ. Adult Psychology. New York: Harper and Row Publishers; 1969. 315 p.

143. Bowmen J, Worthy N, Greyser S. Are women executives people? Harvard Business Review. 1965; 4 (4): 14–28; 164–178.

144. Bromley DB. The Psychology of Human Ageing. Liverpool; 1978.

145. Christie R, Geis FL. Studies in Machiavellianism. New York: Academic Press; 1970.

146. Diegel H. Sport in changing society: sociological essays. Sport science studies; 1995. 200 p.
147. Eagly AH, Johannsen-Schmidt MC, Van Engen ML. Transformational, transactional, and laissez-faire leadership styles: A meta-analysis comparing women and men. Psychological Bulletin. 2003; 129 (4): 569–591.
148. Eagly AH, Johnson BT. Gender and leadership style: A meta-analysis. Psychological Bulletin. 1990; 108: 233–256.
149. Eagly AH, Karau SJ. Role congruity theory of prejudice toward female leaders. Psychological Review. 2002; 109 (3): 573–598.
150. Family socialisation and interaction process. New York: Free Press; 1955.
151. Frankfurt H. Necessity, Volition and Love. New York: Cambridge Univ. Press; 1998. 196 p.
152. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. New York; 1959.
153. Goodman S. Psychoanalytic Education and Research. The Current Situation and Future Prospects. New York: Int. Univ. Press; 1977.
154. Helgeson VS. The psychology of gender 4th ed. Boston: Pearson; 2012: 1–28; 48–66.
155. Jarvik LF, Erlenmeyer-Kimling L. Mental Changes and Ageing: Design of Longitudinal Studies. XVIII Междунар. психол. конгр. Москва; 1966.
156. Jones EE. Interpersonal perception. New York; 1990. 256 p.
157. Jones EE, Pittman TS. Toward a general theory of strategic self-presentation. Psychological perspectives on the self, Hillsdale. New York: Erlbaum; 1982.
158. Kanter RM. Men and women of the corporation. New York: Basic Books; 1977.
159. Kelly GA. The psychology of personal constructs. A theory of personality. London: Routledge; 1955.

160. Kipnis DM, Schmidt SM. Intraorganizational influence tactics: Explorations in getting one's way. *J of Applied Psychology*. 1980; 65: 459–466.
161. Koffka K. Bemerkungen zur Denk-Psychologie, *Psychologische Forschung*. 1927; 9: 163–183.
162. Kohlberg L. A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. *The development of sex differences*. 1966: 56–93.
163. Kohlberg L, Hersh RH. Moral development: A review of the theory. *Theory into Practice*. 1977; 16 (2): 53–59.
164. Loochheed M, Hall K. Conceptualizing sex as a status characteristic: applications to readership training strategies. *Journal of social issues*. 1976; 32 (23): 111–124.
165. Lorber J. *Women Physicians. Careers, Status and Power*. New York: Tavistock; 1984.
166. Marcia JE. *Identity in adolescence*. New York: John Wiley; 1980: 159–187.
167. Mead G. *From Gesture to Symbol. Mind, Self and Society*. Chicago; 1934: 65–78.
168. Mitcell TR, Laison JR, Green SG. Leader behavior, situational moderators and group performance: an attributional analysis. *Organization behavior and human performance*. 1977; 18: 254–268.
169. Owens WA. Age and Mental Abilities. *Genet. Psychol. Monogr*. 1953; 48: 3–54.
170. Parsons F, Baler R. *Family structure and the socialization of the child. Family socialization and interaction process*. New York: Free Press; 1955.
171. Rich A. *Of Woman Born: Motherhood as institution and experience*. New York: Norton WW; 1976. 306 p.
172. Rogers C. *On Becoming a Person: A Therapists View of Psychotherapy*. Boston; 1961. 251 p.
173. Ruhin G. *The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy» of Sex. Women, Culture and Society*. Stanford; 1974. 274 p.

174. Stockard J, Jonson MM. Sex roles: Sex inequality and sex development. Englewood Cliffs. New York: Prentice-Hall; 1989. 334 p.
175. Stoller R. Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. New York; 1968. 383 p.
176. Sutton C, Moore K. Executive women 20 years latter. Harvard Bussines Review. 1985; 63 (5): 42–66.
177. Thorndike EL. Human nature and the social order. New York: Macmillan; 1940. 67 p.
178. Tolland Laura JE. What is the difference between sex and gender? [Internet]. 2019. [cited 2020 March 26]. Available from : <https://www.ons.gov.uk/economy/environmentalaccounts/articles/whatisthedifferencebetweensexandgender/2019-02-21>.
179. Tsui A, Gutek B. A role analysis of gender differences in performance, affective relationship and career success of industrialmiddle managers. Acad. Of Manag. J. 1984; 2 (3): 619–635.
180. Vincent JA. Old Age. London: Routledge; 2003.
181. Wilkinson S. Feminist psychology. Critical psychology. London: Sage Publications; 1997: 247–264.
182. World Health Organisation. [Internet] [cited 2020 March 27]. Available from : <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-determinants/gender/gender-definitions>.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ОСНОВИ ВІКОВОЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

В авторській редакції

Коректура, комп'ютерний набір – Жукова Г.В.

Художник обкладинки – Хижняк В.А.

Підписано до друку 26.11.2020 р. Формат 60X84 1/32.

Папір офсетний №1. Гарнітура тип Times. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 11,45. Обл. вид. арк. 13,45. Наклад 300 пр. Зам. № 20-02.

Видавець Позднишев С.В. (04119, м. Київ-119, а/с 8)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 1929 від 07.09.2004 р.

E-mail: bezpekab@ukr.net, тел. 096-642-00-86

Віддруковано з оригінал-макету Поліграфічним центром

ФОП Красновид С.О., E-mail: sega555@ua.fm, тел. 067-597-92-62